

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS*

**„HISZEM ÉS REMÉLEM, HOGY... HAMAROSAN VISSZATÉRHET
A RÉGI BARÁTSÁG ÉS MEGÉRTÉS”
HORTHY MIKLÓS MOHÁCSI BESZÉDE ÉS A SZERB ORIENTÁCIÓ
ALTERNATÍVÁJA A MAGYAR KÜLPOLITIKÁBAN**

*„I HOPE AND BELIEVE, THAT... THE OLD FRIENDSHIP
AND APPREHENSION CAN RETURN SOON”
MIKLÓS HORTHY’S SPEECH OF MOHÁCS, AND THE ALTERNATIVE
OF THE SERBIAN ORIENTATION IN THE HUNGARIAN FOREIGN POLICY*

ABSTRACT

At the end of August 1926., whole Hungary was burning in ceremonial fever. The nation prepared for the ceremony of the four hundredth anniversary of the battle of Mohács. Just before the anniversary they made several events in Mohács, and country-wide. The central celebration was on the 29th August 1926. Contemporary newspapers reported the events in details: about the foundation-stone of the Votive Church of Mohács, about the wreathing of the battlefield and King Louis II.’s tomb.

This essay’s first part recalls these festive events. It quotes the most important speeches. Especially highlighted the speech of the Republic of Turkey’s Embassy and Miklós Horthy, Hungary’s governor’s wreathing speech. The second part of the article presents and analysis the speech’s domestic and international political reacts. Tries to answer the question that was Horthy’s speech the announcement of the Hungarian foreign policy’s Serbian orientation? In order to strike a gap on the Little Entente’s ring. Or conversely. A non-coordinated governor’s action, that did not brought forward the merits of the Hungarian–Yugoslav rapprochement. But on the contrary. It prevented an agreement between Hungary and Yugoslavia. Interestingly, finally the speech had foreign policy results: Opened up the possibility of cooperation and rapprochement between Budapest and Rome.

1. Bevezetés

A középkori Magyar Királyság bukásához vezető 1526. augusztus 29-i tragikus kimenetelű mohácsi csatavesztés 1926-os négyszázadaik évfordulójára emlékezve már hónapokkal és hetekkel korábban megkezdődtek az ünnepi előkészületek. A jubileum közeledtével számos társadalmi egyesület, mozgalom – Baranya Vármegyei Gazdasági Egyesület, egyetemi hallgatók Turul Szövetsége, Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete, Katolikus Legényegylet, Pécsi Egyházmegyei Tanítók Egyesülete stb. – tartott országos összejövetelt, értekezletet, tanácskozást, nagygyűlést, szervezett kiállítást és egyéb rendezvényt a baranyai településen. De nemcsak Mohácson és környékén emlékeztek meg a négyszáz évvel korábbi eseményekről, hanem azokon a településeken is útjelzőket, emléktáblákat és emlékműveket avattak, ahol a II. Lajos magyar király és Tomori Pál kalocsai érsek vezette haderő 1526 nyarán a támadó török sereg felé tartva Mohács irányába vonult.¹ Az országos és megyei lapok a „Mohácsi vész naptára” vagy más hasonló címmel indítottak kronológiai

* Dr. PhD Vizi László Tamás főiskolai tanár, oktatási rektorhelyettes, Kodolányi János Főiskola.

rovatokat, melyben napról napra felidéztek 1526 tragikus eseményeit, kommentálták az éppen azon a napon történeteket, és emlékeztették olvasóikat a négyszáz évvel korábbi fejleményekre.²

A megemlékező ünnepségek 1926. augusztus 20-án vették kezdetüket, és a csata négyszázadik évfordulóján, 1926. augusztus 29-én, Mohácson megtartott országos gyászünnepel érték el tetőpontjukat.³ Az eseményt előzetesen beharangozó lapok biztos forrásból tudni vélték, hogy azon személyesen részt vesz majd Horthy Miklós, Magyarország kormányzója, s beszédet mond Klebelsberg Kunó kultuszminiszter,⁴ József Ferenc főherceg⁵ és Pekár Gyula,⁶ a Turáni Társaság⁷ fővédnöke és elnöke, valamint dr. Margittay Lajos Mohács város polgármestere.⁸ A jól értesült tudósítók arról is informálták olvasóikat, hogy a mohácsi rendezvény három részből áll majd: a fogadalmi templom alapkövetételéből és az úgynevezett Török dombon, valamint a Csele-patak melletti emlékműnél rendezendő ünnepségekből. De misét pontifikál majd Cesare Orsenigo pápai nuncius⁹ és jelen lesz a megemlékezések egy részén a budapesti török követ, Hüsrev R. Gerede¹⁰ is.¹¹ Arról, hogy a koszorúzások alkalmával maga a kormányzó is beszédet fog mondani, egyik újságnak sem volt tudomása.

2. Országos megemlékezés a mohácsi csata négyszázadik évfordulóján. 1926. augusztus 29.

A mohácsi megemlékezésre Budapestről a Dunán utazók számára az MFTR (Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság) négy hajót biztosított: a Deák Ferencet, az Erzsébet királynét, a Bécsből érkező Szent Istvánt és a Zsófiát. Az első három hajót kirándulók és a mohácsi zarándoklatra induló fővárosiak töltötték meg – számuk meghaladta az ezeröttszáz főt – míg a Zsófia-jachtra a kormányzó szállt fel a főhercegek és a meghívott előkelőségek társaságában. A Lánchíd mellett várakozó Zsófia főhercegnő nevét viselő gőzhajó¹² 1926. augusztus 28-án este tíz óra után vontá be a horgonyt, s a másik három hajót mintegy felvezetve, pontban fél tizenegykor elindult Mohács irányába.¹³

A dunántúli megyék küldöttei és a gyászünnepségre érkező érdeklődők ezrei hajón és vonaton jutottak el Mohácsra. Számukra a megemlékező ünnepség napján a vasút – de a hajózási vállalatok is – félárú menetjegyet bocsátottak ki.¹⁴

A Budapestről előző este indult hajók 1926. augusztus 29-én reggel fél kilenckor értek partot Mohácsnál. Érkezésüket a tüzérség 31 ágyúlövéssel jelezte. A partra szálló kormányzót és a vele érkező előkelőségeket: József és József Ferenc főhercegeket, Anna főhercegnőt, Hüsrev R. Gerede török követet, Scitovszky Bélát,¹⁵ a nemzetgyűlés elnökét, Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztert, Janky Kocsárd¹⁶ lovassági tábornokot, a honvédség főparancsnokát, Álgya Papp Sándor¹⁷ altábornagyot, a honvédelmi miniszter helyettesét, Perényi Zsigmond¹⁸ bárót, Pekár Gyulát, a gyászünnepség főrendezőjét, Bárczy István¹⁹ miniszterelnökségi helyettes államtitkárt, Lukinich Imrét,²⁰ a Nemzeti Múzeum²¹ igazgatóját és a többi vendéget díszszázad és Fischer Ferenc főispánnal az élen Baranya vármegye népes küldöttsége fogadta.²² A Pesti Napló kiküldött munkatársa az előkelőségek kapcsán azonban epésen megjegyezte: „A nemzetgyűlés tagjai nagyon csekély számban jöttek el, még Baranya vármegye képviselői sem voltak ott valamennyien és mindössze tizenkét nemzetgyűlési képviselő jelent meg²³ a mohácsi ünnepségen.”²⁴

A vendégek leventék és cserkészek sorfala között vonultak a felépítendő fogadalmi templom²⁵ helyéül kijelölt Szent György térre, ahol Mohács polgármestere, dr. Margittay Lajos köszöntötte az államfőt. A leendő szentély helyén a rendezők által felállított tábori oltárnál Zichy Gyula kalocsai érsek²⁶ – Tomori Pál négyszáz évvel későbbi utóda – megál-

dotta és megszentelte a fogadalmi templom alapkövét, majd tábori misét celebrált. Az érsek az evangélium elmondásakor rövid beszédet is mondott, melyben párhuzamot vont Mohács és Trianon között. Kiemelte, hogy „Istenbe vetett rendületlen hit nélkül és az azon alapuló összetartó hazaszeretet nélkül nincs és nem lehet nemzeti jövő, nem lehet feltámadás, hanem csak pusztulás.”²⁷ Az érseki misén a dízsátorban Cesare Orsenigo pápai nuncius mellett jelen volt további három magyarországi főpap is: Virág Ferenc pécsi,²⁸ Rott Nándor²⁹ veszprémi és Horváth Győző³⁰ kalocsai címzetes püspök. Rajtuk kívül helyet foglaltak még az elnökségben főispánok, városi és vármegyei törvényhatóságok küldöttei. A fővárost Sipőcz Jenő³¹ polgármester és a budapesti törvényhatósági bizottság különböző pártállású tagjai képviselték.³² Fejér vármegye nevében dr. Havranek József³³ alispán és dr. Jeszenszky Antal központi főszolgabíró, míg Székesfehérvár város közönségének képviselőjében Lipcsey Lajos helyettes polgármester és dr. Kisteleki Károly városi főügyész, Vida Elemér rendőrkapitány vettek részt az ünnepségen. Rajtuk kívül Leposa László rendőrfelügyelő és Noszlopy Gáspár huszárörnag vezetésével egy harminc fős díszruháas rendőr is érkezett Mohácsra, hogy a rendfenntartásban segítséget nyújtson a helyieknek.³⁴

Az érseki szentmisét követően az ünnepség főszónokának, Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek az emlékbeszéde következett. A kultuszminiszteri beszéd stílusában és tartalmában egyaránt nagyban hasonlított a Mohácsi Emlékkönyvbe³⁵ írt előszóhoz, melyet, mint a Magyar Történelmi Társulat elnöke publikált. A négyszáz évvel korábbi eseményeket kritikusan felidéző, történelmi keretbe illesztett beszéd kimondva kimondatlanul is párhuzamot vont Mohács és Trianon között. Mindkettőhöz az a Klebelsberg által „fajhibának” nevezett lappangó kór vezetett, mely időnként a magyarság sorsát nemzeti erényei ellenére is rossz irányba befolyásolta. Klebelsberg szerint erre volt példa a Mohács előtti időszak elhibázott bel- és külpolitikája, melynek logikus következménye lett a mohácsi csatavesztés. A 16. századi Török Birodalom lehengerlő katonai dinamikájáról és Európa passzivitásáról azonban nem tett említést, holott ezek a tényezők döntő mértékben járultak hozzá a csatavesztéshez. A szónok figyelemre méltó párhuzamot vont Tomori Pál kalocsai érsek és Tisza István miniszterelnök törekvései és politikai, katonai mozgásterének lehetőségei között. Mindkét személyt, mint a háború elkerülésének és a nagy összecsapás előli kitérésnek a szószólóját és következetes képviselőjét mutatta be. Ez a párhuzam az ünnepi beszéd szintjén minden bizonnyal hatásosnak bizonyult, de jegyezzük meg, hogy a két személy pozíciója és politikai mozgásterének között jelentős különbség volt, Tisza István javára. Klebelsberg külön kitért a magyar főpapság szerepére is. Hangsúlyozta, hogy a klérus színe-java hősi halálával a mohácsi síkon bizonyította be országa iránt érzett elkötelezettségét. Kritikusan vizsgálva Klebelsbergnek ezeket a gondolatait, megállapíthatjuk, hogy ez a megállapítása még akkor is helyénvaló, ha tudjuk, hogy főpapjaink 1526-ban egyúttal igen tetemes kiterjedésű birtokaikat is védték. Trianont – a korszakban szokásos párhuzamot megismételve – Mohácshoz fogható nemzeti szerencsétlenségnek nevezte a kultuszminiszter, de mindjárt két olyan motívumot is kiemelt beszédében, amelyek ebben a kilátástalan helyzetben is reménnyel tölthetik el a nemzetet. Az egyik ilyen az események nemzetnevelő hatása. Klebelsberg szilárdan hitte, s ennek beszédében hangot is adott, hogy csak hibáink feltárása és megismerése taníthat meg bennünket azok elkerülésére. A másik, amit a miniszter kiemelt, hogy a Mohács utáni évtizedekkel ellentétben – amikor török fennhatóság alá került és elpusztult az Alföld színmagyar vidéke – most az a Dunántúllal együtt megmaradt, s nem került idegen megszállás alá.³⁶

Miközben a mohácsi Szent György téren a fent leírt események zajlottak, és a fogadalmi templom megszentelt alapkövét elhelyezték, szentmisét celebráltak, s ünnepi szónoklatok hangzottak el, a várostól mintegy nyolc kilométerre található csatatéren, az úgynevezett Török-dombon is megemlékezést tartottak. Itt a négyszáz évvel ezelőtti csata katonai rész-

leteit idézték fel a jelenlévők. Hüsrev R. Gerede török követnek Aggházy Kamil³⁷ alezredes előbb a csata előzményeit, majd Gyalóky Jenő³⁸ ezredes az ütközet lefolyását ismertette, amit koszorúzás követett.³⁹

A Szent György téren elhangzott ünnepi beszédet követően a kormányzó és kísérete visszament a Duna partra, ahol a vendégek ismét hajóra szálltak. A Zsófia gőzös ezúttal a Csele-patak torkolatához szállította az előkelőségeket. Az ünnepségre összegyűlt közönséget különhajókon vitték a következő program helyszínére, a II. Lajos emlékére felállított Csele-patak menti emlékműhöz. A Turáni Társaság által szervezett megemlékezést annak védnöke, József Ferenc főherceg ünnepi köszöntője nyitotta meg, majd Pekár Gyula idézte fel a négyszáz évvel korábbi tragédia belpolitikai okait, a jól ismert magyar bűnt, az önző, torzsalkodó pártoskodást. A Török Birodalom lehengerlő katonai erejéről és az európai passzivitásról Klebelsberghez hasonlóan ő sem tett említést. Trianont Pekár is második Mohácsnak nevezte, s kérte az égiek közbenjárását ahhoz, hogy az új Magyarország által megkezdett konszolidáció sikeres legyen, „s a mai közéleti ingovány” ne rántsa vissza a nemzetet, mint azt tette négyszáz évvel ezelőtt.⁴⁰

A szónokok sorában ezt követően a Török Köztársaság budapesti követe, Hüsrev R. Gerede következett, akinek török nyelven elmondott beszédét Dzsevad Oszman követségi sajtótitkár fordította magyarra. A követ „Testvéreim!” megszólítással köszöntötte a jelenlevőket, majd így folytatta: „Az a tény, hogy én e nagy nemzeti ünnepélyre meghívást kaptam és mint a török köztársaság magyarországi követe politikai hátsógondolatoktól menten itt megjelentem, a két baráti nemzet történelme és nagy halottai előtt, erkölcsi kiengesztelődést jelent és bárki, bárhogyan is vélekedik erről, legyenek meggyőződve, hogy e nemes, lélekemelő kezdeményezés aranybetűkkel lesz megörökítve úgy a magyar, mint a török nép történelmében. [...] Megállapítható, hogy a két testvérnemzet közti ellentét mindig csupán politikai jellegű volt e korban. Amidőn az itt porladó magyar és török hősök emlékének mély hódolattal áldozok, lehetetlen meg nem emlékezni a magyar szabadságharc nagy hősről, II. Rákóczi Ferencről, akinek nemes hamvai sokáig pihentek török földben s akinek dicső emlékét kegyelettel őrzi ma is a török testvérnemzet.”⁴¹

A török követ beszédét fokozott érdeklődés és várakozás előzte meg. Igazi diplomáciai sikernek számított, hogy elfogadta a mohácsi meghívást. Ne feledjük el azonban, hogy ezt megalapozta az első világháborús közös fegyverbarátság és szövetségesi viszony is.

Beszédének közvetlensége, a két nép közti barátság hangsúlyozása, a bujdosó II. Rákóczi Ferenc és a magyarok szabadság iránti vágyának méltatása így inkább szólt az egykori világháborús szövetségesnek, és a sèvres-i majd a trianoni békékkel megalázott hajdani fegyvertársak egymásra utaltságának a mában, mint a négyszáz évvel korábbi történéseknek. A beszéd egyébként diplomatikusan óvatos volt és baráti, mentes a napi politikai aktualitásoktól. Maga a beszéd ténye és a török követ mohácsi jelenléte volt az, ami önmagában nemzetközi jelentőséggel bírt, bírhatott volna. A húszas években ugyanis egyáltalán nem volt megszokott és mindennapos tény, hogy egy sorsdöntő csatára győztes és legyőzött együtt emlékezzen, s nyújtson egymásnak békejobbot. A török követ mohácsi jelenléte és beszéde azonban mégsem került sem a hazai, sem pedig a nemzetközi érdeklődés középpontjába. Azt ugyanis alaposan háttérbe szorította Horthy kormányzónak a koszorúzáskor elmondott beszéde.

Hüsrev R. Gerede felszólalása után ugyanis következett a magyar államfő beszéde, amely elhangzásának pillanatában Béctől Prágáig, Belgrádtól Zágrábon át egészen Rómáig izgalomba hozta nemcsak a nemzetközi politikai közvéleményt, hanem magukat a külügyeket irányító vezető politikusokat is.

3. Horthy Miklós mohácsi beszéde – az ünnepségek folytatódnak

Miután Hüsrev R. Gerede török követ az ünneplő közönség éljenzésének közepette beszédét befejezte, a megemlékezés első része lezárult. A koszorúzások következtek. Elsőként Horthy Miklós, Magyarország államfője helyezte el az emlékművön a „II. Lajos király öfelsége és vitézei emlékének, Magyarország kormányzója” szalagfelirattal ellátott koszorút. És ekkor váratlan, a szervezőkkel vélhetőleg előzetesen nem tervezett dolog történt. Horthy ugyanis szakítva a koszorúzások megszokott forgatókönyvén – amikor a koszorúzó csupán néma főhajtással tiszteleg a megkoszorúzott emlék előtt – egy rövid, de politikailag jelentős üzenetet hordozó beszéd kíséretében helyezte el koszorúját az emlékművön. A számos vitát és nemzetközi visszhangot kiváltó rövid kormányzói beszédet az 1926. augusztus 31-én megjelenő lapok legtöbbször teljes terjedelmében közölte: „A negyven év előtti mohácsi tragédiát egyik nagy költőnk méltán nemzeti nagylétünk nagy temetőjének nevezte.⁴² A királlyal élén elveszett a magyarság színe-java, mártírhalált halva akkor, amidőn a nyugati kultúra védelmében fegyvert ragadott, nyugat felé törő fajrokonai ellen. Egyenlenség, belviszályok és a fegyelem teljes hiánya semmisítették meg nemzetünk erejét, rabszolgasorsra juttatva a nemzedékek egész sorát.

Hosszú, nehéz idők múltak el, amíg újra megindult a vérkeringés az ország megcsonkított, elernyedtestében, és újra életre kelt a nemzet. Okulva a múltakon, a késő utódok mégis csak megérték azt, hogy még ily nagy bukás után is feltámadás követte a vigasztalan reménytelenséget.

Az egykori ellenségből jó barát lett. A két ősi rokonfaj közötti ellentétek elsimultak, és helyükbe lépett a megértő barátság és a kölcsönös rokonszenv. Attól a jó baráttól viszont, akivel oly soká fűzött össze minket a déli végeken a közös védekezés életbevágó érdeke, utóbb, sajnos mélyreható ellentétek választottak el. Hiszem és remélem, hogy itt is hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés.

Ma körünkben itt van a török nemzet képviselője is, és együtt érez velünk a visszaemlékezés nekünk oly szomorú perceiben. Meghajtom fejemet a király és hős harcosai emléke előtt, és leteszem mélyen érzett kegyeletem jeléül e koszorút.”⁴³

Horthy kormányzó koszorúzáskor elmondott beszéde minden bizonnyal óvatos meg-hökkenést válthatott ki a hallgatóságból, amit nyilvánvalóan akkor és ott mindenki palástolni igyekezett. Miközben a jelen lévő előkelőségek fegyelmезetten folytatták tovább az előre megtervezett programot, legtöbbször már azt latolgathatta, vajon milyen külpolitikai indítékok húzódhattak meg a beszéd háttérében, s miként fogja kommentálni az államfő beszédét a hazai és a nemzetközi sajtó, s nem utolsósorban a hivatalos politikai körök.

A megemlékező program tehát a tervezettek szerint a koszorúzásokkal folytatódott. A Habsburg főhercegek (József, Albrecht, József Ferenc) után Klebelsberg Kunó a kormány, Scitovszky Béla a nemzetgyűlés, Hüsrev R. Gerede a török követség, Jánky Kocsárd tábornok a honvédség, Lukinich Imre a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Múzeum, Domanovszky Sándor egyetemi tanár a Magyar Történelmi Társulat, Perényi Zsigmond a Magyar Nemzeti Szövetség és a mohácsi csatában elesettek utódainak nevében helyezett el koszorút. Majd az egyetemek, a vármegyék, a városok, az egyetemi ifjúság, a bajtársi szövetségek és a különböző társadalmi szervezetek, végül Mohács város polgármestere koszorúit következtek. A megemlékezés zárásaként a Hiszekegy eléneklését követően a kivonult csapatok díszmenetben elmasíroztak legfőbb haduruk előtt. Ezzel a hivatalos állami rendezvények befejeződtek. A kormányzó József főherceg társaságában kora délután vonattal visszautazott Budapestre, majd onnan autón Gödöllőre ment. Virág Ferenc pécsi püspök és Cesare Orsenigo pápai nuncius autón, míg a Budapestre tartó többi díszvendég hajókon hagyta el a Mohácsot.⁴⁴

Az emléknapi rendezvények azonban ezzel még nem zárultak le. A városban valóságos népünnepély vette kezdetét, majd este hét órákor lampionokkal feldíszített csónakok, és kisvártatva piros-fehér-zöld rakétajelzést követően három folyami őrnaszád, valamint az Erzsébet királyné gőzös jelent meg a Dunán. A mohácsi csata hősi halott csajkásaira három ágyúlövessel és a Dunába dobott harminc babékoszorúval emlékeztek a késői utódok.⁴⁵

4. A mohácsi beszéd külpolitikai előzményei

Az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés,⁴⁶ majd az 1920–21 folyamán Prága, Belgrád és Bukarest között megkötött konstruktív együttműködésről szóló konvenciók, az úgynevezett kisantant szerződések, Magyarországot teljes külpolitikai karanténba kényszerítették. A kisantant – melynek gondolata már az első világháború alatt megszületett – egyértelműen azzal a céllal szerveződött, hogy a szerződő felek főként a vesztes Magyarországgal szemben összehangolják politikai és katonai törekvéseiket, fenntartsák a Trianonban kialakított status quot, megakadályozzák a magyar revíziós törekvéseket, valamint minden Habsburg restaurációs kísérletnek elejét vegyék.⁴⁷ A kisantant szorításával szemben a magyar külpolitika meglehetősen csekély mozgástérrel⁴⁸ rendelkezett. Ennek ellenére a húszas évek első felében mégis sikerült előbb a teljes jogú népszövetségi tagság,⁴⁹ majd a népszövetségi kölcsön⁵⁰ elérése. Az óvatos lépésekkel operáló és sikereket is elkönyvelő magyar külpolitika számára éppen ezért a legrosszabbkor jött az 1925. december közepén kirobbant és nemzetközi botrányra dagadó frankhamisítási ügy.⁵¹ A botrány azonban megerősítette azt a külpolitikai koncepciót, hogy eredményes revíziós politikát csakis nagyhatalmi támogatással és tárgyalásos úton lehet elérni, s a kalandor vállalkozások nemhogy sikert nem hozhatnak, hanem tovább ronthatják Magyarország nemzetközi megítélését.

A magyar külpolitika a fenti felismerésből adódóan legfőbb céljaként egyrészt a nagyhatalmi támogatás elnyerését, másrészt pedig az ország körül feszülő kisantant gyűrű gyengítését, illetve annak eseteleges szétfeszítését jelölte ki lehetséges külpolitikai alternatívaként. Ezek a célok világosaknak tűntek ugyan, de azok megvalósításának és elérésének mikéntjében már kevésbé volt konszenzus. A kérdés ugyanis úgy merült fel, hogy nagyhatalmi támogatás hiányában a kisantant szétfeszítését célzó próbálkozásoknak mennyiben van realitásuk, s érdemes-e nagyhatalmi támogatás nélkül a kisantant valamelyik államával szemben a siker minimális reményével külpolitikai akciót kezdeményezni? A feltett kérdésre markánsan három lehetséges válasz kínálkozott: a kivárás és az egyoldalú, a kockázatot magában hordozó magyar lépések kerülése mindaddig, amíg a nagyhatalmi helyzet Budapest számára kedvezőre nem fordul; az aktív, kezdeményező külpolitika akár nagyhatalmi háttér nélkül is; törekvés a nagyhatalmi támogatás elnyerésére, de közben a kínálkozó lehetőségeknek a nemzetközi körülmények függvényében történő kihasználása.

Az 1920-as évek közepén az elsőként említett külpolitikai koncepciót a magyar diplomácia politikai irányítói, a külügyminiszter állandó helyettesei – akik egyben a Külügyminisztérium vezértitkárai (secrétaire général)⁵² is voltak – Kánya Kálmán⁵³ és Khuen-Héderváry Sándor⁵⁴ képviselték. A Khuen-Héderváry – Kánya-féle magyar külpolitika a „türelmes várakozás” álláspontját vallotta, s nagyhatalmi támogatás hiányában ellenezett minden olyan külön akciót, amely egyoldalú magyar lépéssel kívánta volna a kisantant blokkját szétfeszíteni. Az ilyen jellegű kezdeményezéseket nem preferálták, s azokat a nagyhatalmi helyzet megváltozásának esetén tartották csak elképzelhetőnek. A második alternatívát egyrészt a húszas évek elején a külügyi szolgálatba lépett új diplomáciai elit egy része, másrészt az ellenzékben politizáló „fajvédők” képviselték. A két csoport elkép-

zelései és mozgásteret azonban jelentős különbségeket mutatott. Az előbbieket nagyban kötötték a külügyi kormányzat politikai instrukciói és a velük szemben elvárt lojalitás, míg a radikálisabb elveket képviselő ellenzéki politikusok törekvéseit ez nem korlátozta. Utóbbiak élesen kritizálták az általuk túlzottan is alkalmazkodónak és beilleszkedőnek titulált hivatalos magyar külpolitikát és annál sokkal aktívabb fellépést sürgettek. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy külpolitikai nézeteiket belpolitikai helyzetük és pozícióik is nagyban befolyásolták.⁵⁵ A harmadikként felvázolt külpolitikai törekvést az 1920-as években a magyar politika legmeghatározóbb személyisége, Bethlen István miniszterelnök képviselte. Bethlen tevékenysége ugyanis nem csupán a belpolitikai élet irányítására korlátozódott, hanem a külpolitikára is jelentős befolyással bírt.⁵⁶ Bethlen számára már a húszas évek első felében egyértelművé vált, hogy Trianon részleges revízióját Magyarország csak nagyhatalmi támogatással érheti el. Ennek a feltételei azonban ekkor még nem voltak adottak. A magyar revíziós törekvéseket ugyanis a húszas évek közepén egyetlen győztes nagyhatalom sem támogatta. Ezért a bethleni külpolitika addig, amíg az európai viszonyok Budapest számára kedvezően nem alakultak, az óvatos kivárási álláspontjára helyezkedett. Bethlen ezt úgy fogalmazta meg, hogy „Magyarország számára az egyetlen lehetséges külpolitika a türelmes várakozás.”⁵⁷ Ez azonban egyáltalán nem jelentett számára külpolitikai passzivitást. Miután a külpolitikai játékteret felfogása szerint „a körülmények alakítják”⁵⁸ ezért Bethlen a külpolitikai mozgásteret kis lépések, kis eredmények útján történő bővítését tekintette realitásnak.

E három külpolitikai alternatíva természetesen nem egymástól függetlenül, hanem egymás mellett létezett és a mindenkori nemzetközi helyzet függvényében alakult. Az 1920-as évek közepén a szerencsétlen kimenetelű frankhamisítási ügy nehéz politikai terhének árnyékában azonban a magyar külpolitika számára egy új lehetőség kínálkozott: a Magyarország és Jugoszlávia⁵⁹ közötti megegyezés, amely akár a kisantant történeti réstörés sikerével is kecsegtethetett.

4.1. A magyar–jugoszláv közeledés

Magyarország külpolitikai lehetőségeit az 1920-as évek közepén kedvezően befolyásolhatta az a tény, hogy Jugoszláviának legtöbb szomszédjával – Olaszország, Görögország, Románia, Bulgária – komoly területi és hatalmi konfliktusai voltak, amelyeket ugyan diplomáciai úton próbáltak a felek kezelni, de ezek az ellentétek Belgrád külpolitikai pozícióit jelentős mértékben gyengítették. Ráadásul a legmélyebben gyökerező olasz–jugoszláv ellentét során Belgrád nem számíthatott kisantant szövetségeseinek támogatására, hiszen Prága és Bukarest egyaránt fontosnak tartotta a Rómához fűződő jó viszony ápolását. Ezért Jugoszlávia számára a Magyarországgal történő esetleges megegyezés azt jelenthette, hogy legalább az egyik szomszédjával szemben biztosítani tudta volna magát, s legalább északi határai felől tehermentesül. Nagyobb mozgásszabadságot biztosítva ezzel mind a belgrádi bel-, mind külpolitika számára.⁶⁰

A magyar–jugoszláv tárgyalások az angol külügy jóindulatú támogatását is élvezve, valamint az olasz diplomácia tudtával,⁶¹ 1926. március 15-én, a Népszövetség közelgő ülészakát kihasználva Bethlen István magyar miniszterelnök, Walko Lajos⁶² magyar külügyminiszter és Momcilo Ninčić⁶³ jugoszláv külügyminiszter részvételével kezdődtek meg Genfben.⁶⁴ Bethlen már az első megbeszélésen sikerrel könyvelhette el, hogy jugoszláv partnere nem zárkózott el egy kétoldalú, és a másik két kisantant országra ki nem terjedő megállapodás gondolata elől.⁶⁵ Tudomásul véve egyben azt is, hogy „[...] Magyarország nehezen vehetne részt egy közép-európai Locarno-szerű⁶⁶ megegyezésben [...]”⁶⁷

Bethlen a Ninčićyvel folytatott genfi tárgyalásairól a magyar országgyűlésben is beszámolt.

molt. Konkrétumokat értelem szerűen nem mondott, de világos jelét adta a két ország közti közeledésnek: „Örömmel állapítottam meg, hogy nemcsak a magyar, de a jugoszláv kormányt is az a nézet és óhaj hatja át, hogy a két állam közt barátságos viszony létesüljön, és ennek érdekében minden akadályt elhárítson.”⁶⁸ Hasonlóan nyilatkozott Ninčić is, amikor a Pester Lloyd⁶⁹ újságírójának a kérdésére „[...] azon óhajának adott kifejezést, hogy [az a szándéka, hogy] a Magyarország és Jugoszlávia közti viszony bizalmasabbá és barátságosabbá váljon.”⁷⁰

A Genfben megkezdett tárgyalások áprilisban, Belgrádban folytatódtak, s ennek során mindkét fél több gesztus értékű, mondhatni baráti és jóindulatú nyilatkozatot is tett a másik irányába. A két ország közti közeledés szükségességéről és a jószomszédi kapcsolatok fontosságáról Bethlen és Ninčić egymás sajtójának is nyilatkozott. 1926. május–június folyamán pedig a két országnak számos szakpolitikai – kölcsönös jogsegély, politikai bűnösök kiadatása, határ menti közlekedés szabályozása, zágrábi és szabadkai magyar, valamint a szegedi jugoszláv konzulátusok megnyitásának lehetősége, kereskedelmi szerződések stb. – kérdésben sikerült megállapodnia.⁷¹ Nem vitás azonban, hogy miközben ezek fontos szakpolitikai egyezmények voltak, igazi nagypolitikai áttörést nem jelenthettek.

Erre 1926. június végén Hory és Ninčić négy szemközti találkozásán, Bledben került sor, ahol a belgrádi magyar követségről hamarosan más állomáshelyre⁷² távozó Hory annak érdekében kereste fel Ninčićet, hogy a protokoll szabályok mellőzésével elköszönjön tőle. Hory visszaemlékezéseiben így emlékezett meg a találkozóról: „Már Bledbe való érkezésem napján sikerült is vele [Ninčićtel] találkoznom a Toplitz Szállodában. Délután együtt úszkáltunk a bledi tóban. E fesztelen, közvetlen hangulatú együttlét folyamán alkalmam volt vele hosszú, bizalmas politikai megbeszéléseket folytatni. Utolsó beszélgetésünk alkalmával – miután eszmecserénk legbizalmasabb módon való kezelését kérte – spontán kijelentette, hogy hajlandó volna velünk [úgy mint Magyarországgal] *barátsági és kölcsönös megneemtámadási szerződést kötni.*”⁷³ [kiemelés az eredeti szövegben] Hory Ninčić üzenetét azonnal továbbította Budapestre, ahol intézkedés történt annak érdekében, hogy a jugoszláv ajánlat hivatalosan is megerősítésre kerüljön. Ninčić a magyar fél legnagyobb diszkrécióját kérve, a belgrádi magyar követség ideiglenes vezetőjének, Wodianer Andornak⁷⁴ 1926. július 13-án ismételte meg ajánlatát, melyben Magyarország és Jugoszlávia között egy olyan jellegű megállapodás megkötését javasolta, amelynek alapja lehet akár az 1921-es csehszlovák–oszták,⁷⁵ akár valamilyen más szerződés is. Azt, hogy az 1925-ös locarnoi egyezményhez hasonló tartalmat adjanak e a szerződésnek a felek, a javaslat nyitva hagyta.⁷⁶

A témával foglalkozó történészek előtt ma is vita tárgyát képezi, hogy Ninčić, aki az ügyben teljes diszkréciót kért, mennyire gondolta, gondolhatta komolyan azt, hogy a tervezett magyar–jugoszláv megállapodásról nem kíván előzetesen egyeztetni a kisantant másik két államával. Érvek pro és contra egyaránt felsorolhatók, s mindkét alternatíva mellett komoly indokok is felsorakoztathatók.⁷⁷ Egy dolog azonban bizonyosnak látszik. Nevezetesen az, hogy a Ninčić-féle ajánlat július 13-i megismétlését követően mintha megtorpantak volna a további tárgyalások. Vélhetően nem arról lehet szó, hogy valamelyik fél meggondolta volna magát, hiszen a megállapodás mind a magyar, mind a jugoszláv fél számára kívánatos volt. Inkább az állhat a háttérben, hogy Magyarország sem a csehszlovák–oszták, sem a locarnói formulákat nem tartotta magára nézve elfogadhatónak, s azoknál Magyarország számára kedvezőbb feltételeket szeretett volna elérni. Belgrád viszont az 1926 nyarára kialakult, egyre inkább elszigetelődő nemzetközi helyzetét látva joggal tartott, tarthatott attól, hogy egy Prága és Bukarest számára elfogadhatatlan, ráadásul a velük való konzultáció nélkül megkötendő magyar–jugoszláv megállapodás aláírásával elveszíti a kisantant országok támogatását.

Ebben a helyzetben hangzott el 1926. augusztus 29-én Horthy Miklósnak, Magyarország kormányzójának a középkori Magyar Királyság bukásához vezető tragikus kimenetelű mohácsi csata 400. évfordulóján elmondott és a fentiekben már ismertetett beszéde.

5. A kormányzó mohácsi beszédének hazai és nemzetközi visszhangja a korabeli sajtóban

5.1. A magyarországi reakciók

Az országos napilapok – mint ahogyan az a fentiekben részletesen bemutatásra került – meglehetősen részletesen beszámoltak az 1926. augusztus 29-i mohácsi ünnepekről, s legtöbbször szó szerint idézte a koszorúzáskor elmondott kormányzói mondatokat. Ennél többre, nevezetesen Horthy Miklós beszédének elemző kommentálására azonban csak kevés újság vállalkozott. Az elsők között volt a Pesti Hírlap és a Népszava, amelyek már augusztus 31-én kísérletet tettek arra, hogy a beszéd mögött rejlő politikai törekvéseket és külpolitikai szándékokat megfejték.

A Pesti Hírlap tudósítója kiemelte, hogy a kormányzó kijelentéseit rendkívül nagy fel-tűnés, érdeklődés és figyelem fogadta, s már a jelenlevő politikusok körében is szinte azonnal megkezdődtek a találgatások annak háttéréről. Annak ellenére, hogy a nyári sza-badságolások miatt érezhető volt a politikai „uborkaszünet”, a lapnak mégis sikerült értesü-léseket szereznie kormánypárti, ellenzéki és gazdasági körökből. Előbbiek nagyon vissza-fogottan nyilatkoztak az államfői kijelentésekről, s óvtak attól, hogy „[...] eredeti értelmén túlmenő jelentőséget tulajdonítsanak [a beszédnek] mert a déli szomszédra vonatkozó passzus nem sokkal haladja túl azokat a korábban elhangzott hivatalos nyilatkozatokat, amelyek a keleti, illetve északi szomszédainkkal való megértés és barátság szükségességét hangoztatták.”⁷⁸ Ezzel mintegy igyekeztek tompítani a beszéd okozta konsternációt.

Ezzel szemben az ellenzék egészen másképp értelmezte a kormányzói beszédet, s annak a véleményüknek adtak hangot, hogy az államfő nyilatkozata mögött mindenképp a hivata-los magyar külpolitikai vezetés megváltozott külpolitikai koncepciója áll, amely új irányt szabhat Magyarország külpolitikai célkitűzéseinek. A demokrata és radikális párti ellenzé-ki körök egyenesen „jugoszláv orientáció”-nak minősítették a beszédet, s melegen üdvö-zölték a vélt külpolitikai fordulatot, amely véleményük szerint az ország belpolitikai be-rendeződésére is hatással lesz.⁷⁹ Az ellenzéki megnyilatkozásokból egyrészt az tükrözö-dik, hogy politikusaik külpolitikai téren kevésbé voltak felkészültek, másrészt pedig a ma-guk ideológiai sémái mentén gondolkodva, nem utolsó sorban belpolitikai érdekeiktől ve-zérelve a kisantant orientációt, mint lehetséges külpolitikai törekvést hangoztatták és tá-mogatták. Azt azonban egyikük sem érzékelte, hogy a beszéd éppen Belgrádot hozta nehéz helyzetbe. Mentségükre legyen mondva, hogy ezt nemcsak ők nem ismerték fel, hanem általános külpolitikai iskolázottság hiányában a magyar politikai elit jelentős része sem.

Részben hasonlóan kommentálták a beszédet a magyar gazdasági körök is, csak ők nem politikai, hanem gazdasági szempontból üdvözölték azt. Kiemelték, hogy „[...] érdekeink Jugoszláviával ütköznek a legkevésbé s gazdasági és kereskedelmi téren a Jugoszláviával való kapcsolat kimélyítése sokkal könnyebb mint a kisantant másik két államával.” Hang-súlyozták és szorgalmazták továbbá a Jugoszláviával kötendő kereskedelmi szerződés mi-nél előbbi megkötésének szükségességét.⁸⁰

A Pesti Hírlap „jól informált helyről”, azaz minden bizonnyal kormányzati körökből származó forrásokból ezzel szemben azt is tudni vélte, hogy a Horthy által elmondottak ugyan jelentőségteljesek, „[...] de nem szabad túl messzemenő kombinációkat fűzni hoz-zájuk.” A Pesti Hírlap mindamelllett kiváló információkkal rendelkezett, hiszen pontos ismeretei voltak a hónapok óta tartó, de a széles közvélemény előtt mégsem publikus ma-

gyar–jugoszláv tárgyalásokról, melynek utolsó fordulóját 1926 szeptemberére⁸¹ időzítették a felek. Természetesen nem a Ninčić-féle ajánlatról van itt szó, hanem azokról a tervezett szakpolitikai megállapodásokról, amelyek 1926 tavaszától folyamatosan zajlottak a felek között. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a lap még azt is tudni vélte, hogy a tárgyalások során a trianoni békeszerződésből adódó, még nyitott kérdések tisztázása mellett elsősorban kereskedelmi és tarifális ügyek várnak lezárásra. Ebben a relációban értelmezte a Pesti Hírlap a kormányzói beszédet, s ennek ismeretében vonta le következtetésként, hogy „[...] túlzottnak kell [...] tartani azokat a kombinációkat, amelyek azt sejtik, hogy befejezett tények vannak a háttérben és a magyar külpolitikának teljes megváltozása várható.”⁸²

Megjegyzendő, hogy a kereskedelmi szerződések ügyében nemcsak Jugoszláviával, hanem a kisantant másik meghatározó tagjával, Csehszlovákiával is folyamatos és előrehaladott tárgyalásokat folytatott a magyar kormány. Köszönhető volt ez minden bizonnyal annak is, hogy a külügyi tárcát 1925. március 5-től 1930. december 9-ig az a hazai és nemzetközi pénzügyi körökben is jól ismert Walko Lajos irányította, aki 1922. június 16-tól 1926. október 15-ig kereskedelemügyi miniszterként komoly szerepet vállalt a rendszer külföldi kölcsönnel történt pénzügyi stabilizációjában is. A magyar-csehszlovák tárgyalások, amelyek a prágai magyar ügyvivő és a csehszlovák külügyminiszter között folytak, 1926. augusztus végére jelentős kereskedelmi eredményeket hoztak. A tárgyalási folyamatban augusztus végén ugyan szünet állt be, de a két fél között megállapodás született az 1926. szeptember 4-től bevezetendő legnagyobb kedvezményes kereskedelmi megállapodás ügyében.⁸³ Mindezt szakpolitikai szinten jelentős előrelépésként kell értékelni, hiszen a Prága és Budapest közötti korábbi rendkívül fagyos viszonyt legalább gazdasági és kereskedelmi oldalon sikerült oldani és reális esélyt teremteni a legnagyobb kedvezmény elve alapján történő hivatalos megállapodásra. Ez pedig Prága korábbi álláspontjához képest jelentős előre lépésnek számított. Nagypolitikai szinten azonban mindez egyáltalán nem volt elmondható. Prága és Budapest között ugyanis Trianon következményeként kibékíthetetlen ellentétek feszültek.

Az 1926. augusztus 31-én megjelenő országos és megyei napilapok már kormánypárti képviselői nyilatkozatokat is közöltek a kormányzói beszédéről. Megszóáltak többek között az ünnepségen személyesen részt vevők közül Scitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke, valamint Platthy György,⁸⁴ a külügyi bizottság tagja, Szabóky Jenő⁸⁵ és Szily Tamás⁸⁶ képviselők.

Scitovszky árnyaltan és tényszerűen fogalmazott, amikor úgy nyilatkozott, hogy „A kormányzó úr kijelentésének, tekintettel arra, hogy az államfő ajkáról hangzott el, igen nagy politikai jelentősége van.”⁸⁷ Platthy és Szabóky nemzetgyűlési képviselők ennél konkrétabb következtetéseket vontak le, s mindketten határozottan kiálltak a kormányzói beszédből általuk kiolvasott, s mindkettőjük részéről régóta szorgalmazott magyar–szerb közeledés mellett. Platthy szerint „Néhány kilométerre, a szerb határtól végre egy aktív lépés történt a szerb–magyar orientáció felé és most várjuk a visszhangot.”⁸⁸ Szabóky véleményét úgy összegezte, hogy „Már az első nemzetgyűlésen erős volt a hangulat a szerb orientáció mellett. A parlamentnek egy csoportja kirándulást is tervezett Belgrádba, ezt a tervet azonban Rakovszky István Habsburg-érdekből megghiúsította. A kormányzó mai kijelentését örvendetes eseménynek tartom és remélem, hogy a kormány végre szakít a teljes külügyi tartózkodás politikájával és elhatározza magát a mi helyzetünkben legtanácsosabb szerb orientáció mellett.”⁸⁹ A nevezett nemzetgyűlési képviselők minden bizonnyal az általános közhangulatot tolmácsolták nyilatkozataik során, amelyek azonban így, ebben a formájukban nem feltétlenül találkoztak a hivatalos magyar külpolitika álláspontjával.

A megszólalók közül a leginformáltabbnak a kormánypárti Szily Tamás képviselő tűnt, aki a következőket nyilatkozta: „Bethlen és Nincsic (helyesen: Ninčić) múlt évi genfi

tanácskozása óta úgyszólván a levegőben van a szerb orientáció gondolata, amely az összes lehetséges utódállam-orientációk körül reánk nézve a legelőnyösebb. Rendkívül érdekes, hogy a mohácsi ünnepekre nem hívták meg a diplomáciai testületet és így a Jugoszláv követséget sem, amelynek ez a mellőzés – teljesen beavatott helyről szerzett értesülésünk szerint – annál rosszabbul esett, mivel Jugoszlávia annak idején meghívta Magyarországot a mohácsihoz hasonló rigómezei ünnepekre.⁹⁰ A kormányzó mohácsi beszédét beavatott körök jó előre nagy eseménynek jósolták és ennek tulajdonítható, hogy a mohácsi ünnepekre leutazott a jugoszláv követség egyik tisztviselője is, akinek jelentése alapján az államfő szenzációs beszéde bizonyára meglepedést fog kelteni jugoszláv hivatalos körökben és kiindulópontjául szolgálhat a kormánypárt nagy többsége által örömmel üdvözölt magyar-szerb orientációnak.”⁹¹ Szily képviselő nyilatkozatát azonban óvatos forráskritikával kell kezelni. A képviselőnek minden bizonnyal nem lehetett tudomása a Ninčić-féle ajánlatról, csak a két ország között folyó szakpolitikai egyeztetéseket ismerhette. A magyar-szerb orientáció említésekor tehát erre gondolhatott. Természetesen a nyilatkozó képviselő tudott arról, hogy a magyar és a jugoszláv fél között egészen magas – miniszterelnöki és külügyminiszteri – szinten már hónapok óta folynak tárgyalások Genfben. A részletekről azonban minden bizonnyal nem lehetek értesülései. Így a Genfben folytatott magyar-jugoszláv tárgyalások tényét összefüggésbe hozhatta a mohácsi beszéddel, s e kombináció eredményeként szűrte le megállapításait, s üdvözölte a magyar-szerb közeledést. Az azonban neki is feltűnt, hogy a mohácsi ünnepekre nem hívták meg a jugoszláv diplomáciai testület tagjait. Erre tényszerű magyarázatot azonban nem talált. Arra azonban forrásértékkel bír a nyilatkozata, hogy a beszédet a kormányzó nem rögtönözte, hanem az minden bizonnyal előre egyeztetett volt.

A magyar kormányzathoz közeli források egyébként nagyon visszafogottan kommentálták a kormányzói beszédet. Ezt látszik alátámasztani az a lapvélemény, amely a kormány félhivatalos esti lapját idézi a kormányzói beszéddel kapcsolatosan: A kormányzói „[...] kijelentésnek nagy politikai jelentősége van, de [...] messzebbmenő kombinációkat nem kell ehhez a kijelentéshez fűzni, mert a kormányzó csak bizonyos történelmi tényeket hozott közelebb a mai korhoz. [...] a Jugoszláviával az utóbbi hónapokban folytatott tárgyalások során nemcsak a békeszerződésből folyó kérdések merültek föl, hanem a kereskedelmi, tarifális és más irányú kérdések is, de megállapítható, hogy mind e kérdéseknél a legteljesebb mértékben a kölcsönös megértés lépett előtérbe. Ilyen előzmények után tette meg a kormányzó kijelentését, de [...] túlzottaknak kell tartani azokat a kombinációkat, amelyek máris Középeurópa képének megváltozásáról beszélnek, vagy azt sejtetik, befejezett tények vannak a háttérben és a magyar külpolitikának teljes megváltozása várható.”⁹² A fenti idézet két lényeges momentuma, hogy egyrészt a kormányzói beszéd nem rögtönzésen alapult, másrészt pedig nem jelentette a magyar külpolitika irányváltását.

A visszafogottan óvatos és mértéktartó kormányzati kommuniké ellenére a magyar sajtó a magyar-jugoszláv közeledés lehetőségét elemezve, a szokásos gyenge külpolitikai iskolázottsága jegyében vad külpolitikai találgatásokba kezdett. Álljon itt erre két példa, mely egyben tanulságos láttelepe a közvéleményt befolyásolni tudó lapszerkesztők és újságírók meglehetősen hiányos külpolitikai gondolkodására: A Pesti Hírlap cikkírója szerint „Államfők hasonló, nagy horderejű kijelentései sohasem hangozhatnak el következmények nélkül. [Ezek a szavak] egy új magyar külpolitika enunciaciója [kinyilatkoztatás, nyilatkozat] gyanánt mondták el. A kormányzónak ez a rövid néhány mondata olyan lehetőségeket tár az évek óta bizonytalanul kísérletező magyar külpolitikai törekvések elé, amelyeknek megvalósulása az egész mai Közép-Európa politikai átcsoportosítását, Magyarország államközi reaktíválását és a hatalmi konstellációkba való bekapcsolódását jelentheti.”⁹³ A Pesti Napló 1926. szeptember 5-i vezércikke is hasonlóan értelmezte a kormányzói beszé-

det. Horthy történelmi utalásaira reagálva, részletesen, több hasábon keresztül mutatta be a magyar–szerb történelmi kapcsolatokat, s meglepő módon arról értekezett, hogy ha a szerb–horvát megbékélés sikeres volt [?] akkor a magyar–szerb együttműködésnek is ilyennek kell lennie: „A szerb... ezerévi gyűlölködés után, megbékélt a horvátal s létrehozott egy új, nagy királyságot. Ha meg tudna békélni a magyarral is, – tisztán a jól felfogott érdek alapján – e két vitéz nép együttműködése Európa egyik leghatalmasabb politikai tényezőjét teremthetné meg.”⁹⁴

A magyarországi ellenzék részéről a kérdésben a Gömbös Gyula vezette Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (Fajvédő Párt) is véleményt formált. Gömbös az 1926. szeptember 9-i pártvacsorán elhangzott beszédében üdvözölte a jugoszláv orientációt, amelyben saját politikai álláspontját látta igazolni. Felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy ő „[...] már évekkel ezelőtt hangoztatta, hogy Rómába Belgrádon keresztül vezet az út.” Egyben kiemelte, hogy „Nem tudja, hogy a magas helyről [értsd kormányzói körökből] elhangzott nyilatkozat mögött [magyar külpolitikai] akció van-e, de örömmel üdvözli, akár van, akár nincs.”⁹⁵

5.2. A mohácsi beszéd nemzetközi visszhangja

5.2.1. A szerb–horvát lapvélemények

A kormányzói beszédéről az első külföldi reakciók vegyesek és mértéktartóan óvatosak voltak. A mohácsi megemlékezésről és az ott elhangzottakról a szerb lapok már augusztus végén részletes tudósítást közöltek. Annak bővebb kommentálását azonban csak későbbre ígérték, s nem bocsátkoztak részletesebb elemzésbe. Csupán azt emelték ki, hogy a beszéd a magyar–jugoszláv közeledés irányába ható lépésként értékelendő. A Belgrádban napi rendszerességgel megjelenő Pravda ezen kívül még fotót is közölt Horthy Miklósról.⁹⁶

A Zágrábban megjelenő lapok kivétel nélkül rövidítve ugyan, de ismertették Horthy beszédét, s annak magyarországi fogadtatását. Egyelőre azonban nem értékelték azokat, s csak későbbre ígértek részletesebb elemzést. Szükszavúan csupán annyit jegyeztek meg, hogy a beszéd „egészen váratlanul jött” amit összességében rokonszenvvel fogadtak Jugoszláviában, s azt a magyar külpolitika új orientációjaként értelmezték.⁹⁷ Ezekből az első lapinformációkból azt a következtetést lehet levonni, hogy a belgrádi és a zágrábi tudósítók sem voltak jobban informálva a helyzetről, mint budapesti kollégáik.

Az 1926. szeptember elején megjelenő külföldi tudósítások, amelyeket a magyarországi napilapok – az MTI híradásait szinte szó szerint átelve – részletesen ismertettek, már árnyaltabban fogalmaztak a kormányzói beszédéről. Ezek közül a sajtóvisszhangok közül is kiemelkednek a jugoszláviai reagálások.

A mohácsi kormányzói megnyilatkozást szerb részről elsőként a belgrádi Pravda ismertette részletesebben „Új magyar politika” címmel megjelent írásában. A lap egyrészt örömeinek adott hangot, üdvözölte Horthy szavait, s a szerb fél fogadókésztségét hangsúlyozta, amikor ezekkel a szavakkal kommentálta a mohácsi beszédet: „Államunk kész a békére és a jószomszédság politikáját őszintén fogja gyakorolni, ha Magyarország az új viszonyokba teljes szívélyességet visz bele [...]” Kiemelte ugyanakkor, hogy mindez csak akkor valósulhat meg, ha Magyarországon „[...] archívumba kerül mindaz, amit a dzsentrik és ébredők⁹⁸ csináltak.” A belgrádi lapmegjegyzés tehát nem rejtette véka alá azon szerb álláspontot, mely szerint akkor és csak akkor lehet szó békülről és közeledésről, ha Magyarország őszintén és igazán akarja azt, s ezt a magyar kormány tetteiben is igazolja. Azaz felhagy revíziós törekvéseivel, s megszabadul azoknak a politikai szervezeteknek a ballasztjaitól, amelyek ennek szószólói és aktív képviselői. A Pravda cikkírója kormányzati forrásokra hivatkozva mindezt így kommentálta: „A szomszéd fővárosban [Budapest] a bosszú

politikája uralkodott sokáig, de mi azt hisszük, hogy a magyarok szakítottak ezzel, amidőn Horthy kormányzó száján keresztül a kibékülés ígét ejtették ki. Egyedül ezen az alapon lehet becsületesen és őszintén rendezni viszonyainkat. És ha ez így lesz, államunk kormányának nincs oka arra, hogy ne járuljon hozzá az északi határon levő viszonyok rendezéséhez. Ha ez a Magyarország, amely kiengesztelődést akar, egy egészen új Magyarország, a bosszútörekvésekkel telt különböző forradalmi szervezetek ballasztja nélkül, akkor kormányunknak komolyan munkához kell kezdeni, hogy a mi dunai vidékeinken az államok egy külön blokkja alakuljon, amelynek meg lesz a maga Locarnója.”⁹⁹ A belgrádi lapok tehát már-már egyfajta olyan „balkáni Locarno” lehetőségét is felvetették, amelyben – az 1925-ös német példa alapján – a magyar–szerb együttműködésért cserébe, Magyarország garanciákat adna a déli, jugoszláviai határainak sérthetetlenségére. Mindez azonban aligha lehetett több hiú ábrándnál, hiszen a magyar külpolitikai gondolkodásban ilyen garancia nyújtásának a lehetősége fel sem merült.

A legnagyobb példányszámban, Zágrábban megjelenő horvát napilap, az Obzor [Szemele vagy Figyelő] szerint a kormányzói kijelentést leginkább az ipari és kereskedelmi körök fogadták örömmel.¹⁰⁰ A magát független demokrata lapnak definiáló zágrábi Rjecs [Szó] szerint a jugoszláv–magyar jó viszony igazi akadályai a magyar revíziós illúziókban keresendők. Nevezetesen az a Magyarországon uralkodó felfogás, amely szerint „Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia gonosztevők módjára kirabolták Magyarországot.” A lap rámutatott továbbá arra is, hogy ezek mögött a magyar kezdeményezések mögött az a törekvés áll, melynek célja, hogy „[...] megingassa a kisantant frontját. A magyarok meg akarják akadályozni a jugoszláv akciószabadságot a többi utódállammal [értsd ez alatt a kisantant többi államát] szemben. Ez szuggerálta a szerb orientáció gondolatát. Nyilvánvaló, hogy ez a szándék nem hozható össze a mi érdekeinkkel. A Horthy Magyarországgal való megegyezés politikája veszélyeztetné a békét.”¹⁰¹ A Rjecs tehát nem horvát, hanem közös délszláv álláspontra helyezkedett, s fogalmazta meg azon véleményét, hogy a beszéd mögött véleményük szerint a magyar külpolitika kisantantot szétbomlasztó törekvése áll.

Hasonlóan fogalmazott és hűvös hangot ütött meg a kormányzói beszéddel kapcsolatosan a jugoszláv távirata iroda, az Avala-hírügynökség is.¹⁰² A zágrábi sajtó mellett tehát a belgrádi hírügynökség is úgy értékelte a mohácsi beszédet, hogy az nem a közeledésnek, hanem éppen ellenkezőleg, Jugoszláviát a kisantant szövetségeseitől leválasztani akaró magyar politikának az eszköze.

A zágrábi Morgenblatt [Reggeli Újság] emellett azt is kiemelte, hogy Horvátország fenntartással fogad minden magyar–szerb közeledési kísérletet, s nem támogatja egy esetleges jugoszláv–magyar antant gondolatát. Ilyen együttműködést csak Jugoszlávia vezetésével tudna elképzelni, s kizárta a magyar vezetésű Duna-konföderációnak minden lehetőségét. Hitet tett a kisantant mellett, mely a húszas évek elején főképp a „magyar veszedelem” ellen alakult meg.¹⁰³ A felsorolt és a hivatalos körökhöz közel álló szerb–horvát lapvélemények alapján az a következtetés vonható le, hogy azok a mohácsi beszéd valós délszláv visszhangjai voltak, melyek aztán a másik két kisantant ország sajtójában is visszaköszöntek. Ilyen értelemben a teljes kisantant véleményét tükrözték.

A fent idézett sajtóreakciókkal szemben a zágrábi Radical a horvát szeparatista álláspontot képviselve sokkal békülékenyebb hangot ütött meg. A kormányzói beszédet a lap „valósággal történelmi fordulat”-ként értelmezte, s azt hangsúlyozta, hogy „Horthy Miklós a politikai bölcsesség, erkölcsi bátorság és erő tényét cselekedte s ezzel mindent megtett, amit első ízben magyar részről tenni lehetett.” Kiemelte, továbbá, hogy „Most Jugoszlávián a sor, hogy kellő módon feleljen. A kinyújtott kezét nem szabad, nem lehet visszautasítani. A Duna folyása, a magyaroknak a tengerhez jugoszláv területen át való útja, olyan körülmények, amelyek a legnagyobb barátság kötelékeivel kapcsolhatják a két nemzetet

egymáshoz.”¹⁰⁴ Horthy mohácsi beszédét, mint az a fentiekből is kitűnik, máshogy értelmezték a zágrábi nemzeti körök és máshogy a hivatalos belgrádi lapok. A horvát politikai gondolkodás nemzeti alapra helyezkedve, saját vélt vagy valós nemzeti érdekeiket tartotta szem előtt, s semmiképpen sem akartak a belgrádi politika esetleges áldozatává válni. Önálló véleményük hangsúlyozásával pedig deklarálni kívánták a Belgrádtól való mozgásszabadságukat.

5.2.2. *A szerb politikusok nyilatkozatai*

Nem kétséges, hogy a mohácsi beszéd a szerb diplomácia vezetőit is váratlanul és meglepetésszerűen érte. Joggal érezhették magukat kellemetlen helyzetben, hiszen tudtuk és a velük történő egyeztetés nélkül került nyilvánosságra a magyar–jugoszláv megegyezés lehetősége. S bár vélhetően igyekeztek, mégsem tudtak kitérni az elől, hogy a sajtó megkeresésére megszólalásra, nyilatkozatokra és magyarázkodásra ne kényszerüljenek. Ezt támasztja alá Marković jugoszláv külügyminiszter helyettesnek a Belgrádban megjelenő Vremje című lapnak Horthy Miklós beszédével kapcsolatosan feltett kérdésére adott válasza. A politikus a kormányzói beszédet a korábbiakkal ellentétben egészen új dimenzióba helyezte és a magyar–jugoszláv közeledésben egy magyar-kisantant megállapodás lehetőségét látva, annak fontosságát hangsúlyozta. Miközben leszögezte, hogy „[...] a magyar kormányzó rokonszenves hangú kijelentése politikai szempontból igen nagy jelentőségű... rámutatott arra, hogy Magyarország és Jugoszlávia közeledéséből milyen jótékony hatású következmények származhatnak. Hangoztatta, hogy mindkét állam Közép-Európa békéjének és haladásának ügyét szolgálja. Jugoszlávia igen hasznos szerepet tölthet be azon a téren is, hogy kapcsolatot biztosítson Magyarország és a kisantant között. Fontos érdekek szólnak e közeledés mellett és a magyar kormányzó nagyjelentőségű nyilatkozata fontos állomása annak az útnak, amely ebben az irányban vezet.”¹⁰⁵ Marković külügyminiszter helyettes tehát a mohácsi beszédre válaszul a magyar–jugoszláv közeledést úgy próbálta magyarázni, s ezzel kisantant partnereit is megnyugtatni, mintha az egy magyar-kisantant megegyezés felé történő kezdő lépés lenne.

A jugoszláv diplomáciát irányító Momcilo Ninčić, jugoszláv külügyminiszternek az első megnyilatkozása a kormányzói beszéddel kapcsolatosan ezzel szemben érdemi információkat nem tartalmazott, s csak általánosságokat rögzített. Az Excelsior párizsi lap belgrádi tudósítójával ugyanis csak annyit közölt, hogy „Magyarországnak nehéz beletöröndnie a dolgok új rendjébe. [értsd ez alatt a trianoni kereteket] [S] Nem szabad rossz néven venni Magyarországtól velleitásait.” [gyenge tehetetlen akarátát, határozatlanságát]. A jugoszláv külügyminiszter ezek után annak a reményének adott hangot, hogy „[...] idővel a magyarok el fogják fogadni a status quot.”¹⁰⁶ A nyilatkozatból kiolvasható, hogy Ninčićet nagyon kellemetlen helyzetbe hozta a kormányzói beszéd, hiszen néhány hónappal korábban a Horyval történt megbeszélés során magyar–jugoszláv megállapodást javasolt. Ráadásul külön kérte a magyar fél diszkrécióját az ügyben, amit most, a mohácsi beszéd elhangzását követően joggal kérdőjelezett meg.

Ninčić – akit időközben Genfben a Népszövetség teljes ülésének elnökévé választottak – a Pesti Hírlap ottani tudósítójának kérdésére is kitérő választ adott: „Ami a szomszédos államokkal, elsősorban Magyarországgal való viszonyunkat illeti, Magyarországgal már a megállapodások egész sorát kötöttük, ami által sok olyan kérdést sikerült tisztázni, amelyek súrlódásokra, vagy félreértésekre adhattak alkalmat. Ez a körülmény a politikai viszonyok állandó javulásával egyengeti a kereskedelmi szerződés megkötésének útját, amitől mind a két állam kereskedelmi tényezői nagy előnyöket várnak.”¹⁰⁷ A jugoszláv külügyminiszter azt a nem elhanyagolható tényt is megemlítette, hogy a kisantant képviselői meghoszábbították szövetségüket, s azt népszövetségi képviselőik – Jovanović szerb, Petrescu-

Commen román és Veverka csehszlovák – útján a Nemzetek Szövetsége titkárságánál regisztrálás céljából letétbe is helyezték. Ennek célját a jugoszláv külügyminiszter úgy rögzítette, hogy az „[...] a kisantant kormányainak lehetővé teszi, hogy Európa legfontosabb kérdéseiben teljesen egységes és szilárd álláspontra helyezkedjenek olyképpen, hogy állásfoglalásuk mindig összhangban álljon a három szövetséges állam politikájával.”¹⁰⁸ Mindez világos és egyértelmű beszéd volt Ninčić részéről. Hiszen ezzel hitet tett a kisantant szövetség mellett, s biztosította Belgrád elkötelezettségét Prága és Bukarest irányában.

5.2.3. A mohácsi beszéd prágai kommentálása

Mielőtt a prágai lapok kommentárjait ismertetnénk, fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Prágában hagyományosan minden olyan apró jelre figyeltek, amely pozíciójukat veszélyeztetheti. Így történt ez 1926 nyár végén is. A mohácsi beszédre történő első reakcióik alapvetően a kisantant esetleges felbomlásától és Csehszlovákia elszigetelődésétől tartottak. Éppen ezért arra fókuszáltak, hogy partnereikben kétséget ébresszenek a magyar kezdeményezés őszinteségét illetően, s ezáltal a szövetség egységét és megbonthatatlanságát erősítsék. Ezt a célt szolgálhatta a csehszlovák fővárosban megjelenő Bohémia című lap minden bizonyal kormányzati körökből kiszivárgó hírekre alapozó vezércikke is, amely már-már azt vizionálta, hogy a folyamatok eredménye akár egy Róma vezette és Prága nélküli olasz–magyar–jugoszláv–román szövetség is lehet, melynek haszonélvezője így kétségtelenül Olaszország lenne, s egyben megkérdőjelezné a kisantant jövőjét. Jegyezzük meg, hogy miközben ez a lehetséges forgatókönyv csekély realitással bírt, arra azonban kellően alkalmas volt, hogy ezzel a felvázolt koncepcióval szemben a kisantant szövetséget, mint a Magyarországgal szembeni közös fellépés működőképes alternatíváját állítsa.

A Bohémia arra is felhívta figyelmet, hogy „[...] a kormányzó beszéde elszakítja azt a hurkot, amely Magyarország nyaka köré a békeszerződések óta fonódott, és úgy látszik, a kisantant, mely a kötél két végét húzta, most a kötél két végén a földre esett.”¹⁰⁹ Mindez pedig Csehszlovákia nemzetközi elszigeteléséhez vezethet, s annak következményeként ezúttal Prága kerülhet olyan helyzetbe, amilyenbe Budapestet 1920-at követően kényszerítették.¹¹⁰ Ennek elkerülése érdekében pedig elkerülhetetlen a kisantant egységének a fenntartása és a magyar kísérletek közös visszaverése.

A hivatalos csehszlovák orgánumnak számító Česko-Slovensko Republika nevű napilap vezércikkében a mohácsi beszéddel kapcsolatban a magyar fél őszinte szándékait kérdejelezte meg: „[...] vajon Horthy barátságajánlata elég őszinte-e ahhoz, hogy komolyan lehessen róla beszélni. Nem egyszerű gesztus-e ez, amely megett kevésbé egyszerű és titkos célok rejlenek?” Majd így folytatja: „Szkeptikusan ítéljük meg Horthy nyilatkozatának őszinteségét, sőt úgy véljük, hogy a nyilatkozat, legyen bár egyéni tekintetben még oly őszinte, egészen biztosan nem tekinthető a magyar nemzeti hangulat és meggyőződés tolmácsolójának.” A cikkíró a továbbiakban eljátszik a gondolattal: „Mondjuk, hogy Horthy nyilatkozatával tényleg a jugoszlávokhoz való közeledést akarja elősegíteni. Ezt természetesen csak örömmel üdvözölhetjük, mert jobb a két államnak barátságban élnie, mintsem, hogy ellenségeskedésben éljenek. Ilyen közeledés Magyarországnak csak használhat, viszont a szomszédokkal [értsd kisantant országai] szemben való megátalkodott ellenségeskedés, aminőt eddig tanúsított, csak árthat neki.” A cikk szerzője végezetül megállapítja, „[...] hogy a magyaroknak szomszédaihoz való viszonya csak akkor javulhat meg, ha felhagynak a revanspolitika hirdetésével.”¹¹¹

5.2.4. A mohácsi beszéd osztrák értelmezése

A külföldi reakciók között érdemes megemlíteni, hogy a kormányzói beszédre Bécsben miként reagáltak. A Wiener Allgemeine Zeitung 1926. augusztus 31-i száma „Helyes jeladás a kiengesztelődésre” című vezércikke a békülékenység és a megegyezés irányába történő lépésként értelmezte a beszédet. A vezércikk írója idézve az osztrák alkancellárt, aki úgy fogalmazott, hogy „Mohács egyszer már új korszakot kezdett a történelemben [...] Most úgy látszik, mintha a 400 évvel később a mohácsi nap ünnepe ismét új korszak kezdetét jelentené, és ha a jelek nem csalnak, ezt a korszakot a békeség és a kiengesztelődés szelleme jellemzi.” Az osztrák alkancellár nyilatkozata Bécsnek azt a külpolitikai álláspontját tükrözte, amely egyaránt jó viszonyra törekedett Magyarországgal és a kisantant államaival. Nyilatkozatát úgy folytatta, hogy „[...] a magyar államfő szavaiban elsőrangú politikai tényt lát. A jövő politikája [ugyanis] csak a szomszédokkal, a tegnapi ellenségekkel való megegyezés politikája lehet.”¹¹² Az osztrák alkancellár bécsi nyilatkozatában utalt továbbá arra is, hogy a mostani magyar kormányzói akció minden bizonnyal a magyar külpolitika egyfajta reagálása volt az olasz–román közeledésre.¹¹³ Másrészt pedig felhívta a figyelmet arra, hogy a térség országainak békéje attól függ, vajon sikerül-e a kisebbségek védelmén alapuló jó szomszédosság politikáját érvényesíteniük. Mindezt a jelen helyzetre vonatkoztatva így értelmezte: „A kívánatos közeledés egyik alapfeltétele [...] hogy a jugoszláv területen élő nemzeti kisebbségek teljes kulturális szabadságot élvezhessenek, ami egyrészt kiküszöböli a legkínosabb súrlódási felületek egyikét, másrészt magának Jugoszláviának kulturális és gazdasági fejlődésére a legáldásosabb következményekkel lehet. Mert a kiengesztelődés első sorban a kisebbségek védelmét jelenti és ezen a védelmen kell felépülnie.” Az osztrák alkancellár ennek, a kisebbségvédelmi gondolatnak a jegyében tekintette korszakhatárnak a kormányzói beszédet, s 1926. augusztus 29-ét a kiengesztelődés napjának.¹¹⁴ Aligha tévedünk akkor, ha az alkancellári véleményről – amely a mohácsi beszéd kapcsán a kisebbségek védelmére és a megbékélésre, illetve a kiengesztelődésre helyezte mondanivalójának hangsúlyát – megállapíthatjuk, hogy az nélkülözött mindenfajta külpolitikai realitást.

5.3. A sajtóban megjelent hivatalos magyar álláspont

Miközben a hazai és a nemzetközi sajtó képviselői találgatásokba bocsátkozva értékelték, elemezték és vontak le következtetéseiket Horthy Miklós mohácsi beszédéből, addig a hivatalos magyar külpolitika érdemi nyilatkozatot nem tett a kormányzói megnyilatkozással kapcsolatban. Csupán a kormány félhivatalos lapjában jelent meg egy óvatos nyilatkozat,¹¹⁵ amely sejtetni engedte, hogy az államfői megszólalás nem feltétlenül volt összhangban a hivatalos magyar külügyi állásponttal. Erre utal az a tény is, hogy Walko Lajos magyar külügyminiszter óvatosan kivárt az ügy kapcsán, s viszonylag későn, 1926. szeptember második hetében, miután az érintett kisantant politikusok már mindannyian véleményét formáltak, és a nemzetközi reakciók is lecsengőben voltak, szólalt meg, s fogalmazta meg a kormány hivatalos álláspontját. Ez pedig érdemben nem különbözött az 1926. augusztus 31-i kormányzati állásponttól, s szinte szó szerint azt ismételte meg: „A kormányzó úr azzal a kijelentéssel [utalás a mohácsi beszédre] afeletti örömeinek akart kifejezést adni, hogy a Jugoszláviával folyó tárgyalások, amelyek különböző, a békeszerződésből folyó függő kérdésekre vonatkoztak, részben befejezettek, és különösen, hogy a kereskedelmi szerződést illetőleg tárgyalásaink eredménnyel jártak. Egyúttal az a remény vezette a kormányzó urat kijelentései megtételében, hogy a Jugoszláviával való szomszédi viszonyunknak ez a javulása tartós lesz és folytatódni fog.”¹¹⁶

6. Horthy Miklós kormányzó a mohácsi beszédéről

A hazai és nemzetközi sajtóvisszhangok ismeretében joggal vetődik fel a kérdés, vajon milyen politikai célok vezérték a kormányzót beszéde elmondására? Ezzel kapcsolatosan maga az érintett Horthy Miklós két alkalommal nyilatkozott meg, illetve írta le véleményét. Először 1936 augusztusában, a Hitlernek a magyar és a német külpolitika kisantant- és szovjetellenes célkitűzéseinek összehangolása tárgyában írt összefoglalójában. Horthy ekkor az alábbiakat vetette papírra: „Mivel szét akartuk szakítani a vasgyűrűt, amely körülvelt bennünket, közeledni próbáltam a szerbekhez, akik azok közé az ellenfelek közé tartoztak a kisantanton belül, akikkel pirulás nélkül kezut foghattunk. A háború előtt ellenségeink voltak nyílt sisakkal, és a háborúban jól verekedtek. Én kezdtem a közeledést¹¹⁷ egy szoborleplezés¹¹⁸ alkalmával Mohácson mondott beszédben, majd közvetítő személyek által értekeztem Sándor királlyal. Végül is néhány héttel meggyilkoltatása¹¹⁹ előtt elküldte hozzám főhadsegédjét. Nehéz helyzetünkben, hogy levegőhöz jussunk, igyekeztem valahogyan találni egy „modus vivendi”-t.”¹²⁰

A másik dokumentum, amelyben Horthy említést tett az 1926-os mohácsi beszédére, az 1950-es évek elején papírra vetett emlékiratai voltak. Ebben így emlékezett vissza mohácsi beszédére: „Nagyobb jelentőségű [...] az az erőfeszítésünk, hogy felszabadíthassuk magunkat az életünket súlyosan megnehezítő nyomás alól, amely a kisentente ellenséges politikájából származott. A kisentente összefogása, amint azt a vonatkozó szerződések nyíltan kifejezték, egyenesen és elsősorban Magyarország ellen jött létre, és csak másodsorban irányult Bulgária felé. Tekintetemet ebben a helyzetben déli szomszédainkra irányítottam. A horvátokat mint derék matrózokat és tengerésztiszteket ismertem és becsültem; A szerbek katonai erényei arra a várakozásra bírtak, hogy ha mint katona nyíltan szólok hozzájuk mint katonákhoz, megértésre találok náluk. Felhasználtam tehát a mohácsi csata négyszáz éves fordulóján tartott megemlékezésünket arra, hogy 1926. augusztus 29-i beszédemben emlékeztessem őket a közöttünk egykor fennállott „régibarátságra és régi bizalomra”. A mohácsi csata 150 évre hasonló szomorú sorsba döntött minket, mint őket a rigómezei ütközet; ennek következtében ők még hosszabb időre kerültek török megszállás alá. A török követ felé fordulva – aki a csatamezőn tartott ünnepen szintén jelen volt –, hangsúlyoztam, hogy „Mi magyarok, a múlt tanulságait megszívteltük és az egykori ellenségek ma mint barátok egymásra találtak. Szerencsétlen dolog – folytattam –, hogy viszont azoktól, akikkel a múltban egyesülten védtük déli határainkat, ma mélyen gyökerező ellentétek választanak el. Remélem és hiszem, hogy nem sok idő múlva kiengesztelődve, ismét egymásra találunk.”¹²¹

Összevetve egymással a másfél évtized különbséggel és jelentősen más történelmi körülmények között – míg az 1936-os levelet Horthy még regnáló kormányzóként írta, addig az 1950-es évek elején készült emlékirat papírra vetésekor már csak a napi politikát szemlélő, életét és munkásságát összegző emigráns volt – készült két dokumentumot, megállapítható, hogy azokban érdemi ellentmondások nem fedezhetők fel. Horthy mindkét írásában következetes maradt, s beszédének fő mozgatórugójaként a kisantant szorításával szembeni útkeresést, s az abból való kitérést jelölte meg. A kisantant megbontásának lehetőségét pedig a Jugoszlávia felé történő közeledésben látta megvalósíthatónak. Mindezt a délszláv népekhez, elsősorban a szerbekhez és a horvátokhoz fűződő közös múlt hangsúlyozásával történelmi keretbe helyezte és tette ezáltal mindkét fél számára vállalhatóvá. Arra azonban sem az 1936-os Hitlernek szóló feljegyzésében, sem a háború után készített emlékirataiban nem adott választ Horthy, hogy beszéde, illetve annak tartalma egyeztetésre került-e előzetesen a magyar (kül)politikai vezetéssel, s ezáltal a hivatalos magyar álláspontot közvetítette-e, vagy a beszéd „csupán” a kormányzó magánakciója volt-e? Az, hogy

a Hitler számára készített 1936-os összefoglalóban erre a lényeges kérdésre nem tért ki, még érthető, de az, hogy emlékiratában sem tett utalást rá, az több mint elgondolkoztató. Érdeemes tehát megvizsgálni és elemzés tárgyává tenni – különösen a beszéd következményeinek ismeretében – mindkét lehetőséget.

7. Kormányzói magánakció, vagy egyeztetett beszéd?

Az a körülmény, hogy Horthy Miklós mohácsi beszéde egy előre nem bejelentett, s ezáltal a hazai és nemzetközi közvélemény számára egyaránt váratlan esemény volt, annak elhangzását követően és még azt követően is hosszú időn keresztül alkalmat adott a találgatásokra. Vajon a kormányzó egy előre egyeztetett beszédet mondott-e vagy csupán kormányzói magánakcióról volt-e szó? Utóbbinak ellentmondani látszik az a tény, amit Hory András belgrádi magyar követ is megemlít emlékiratában: „[...] tudtommal a kormányzó addig mindig szigorúan ragaszkodott az alkotmányos formákhoz, és miniszterei meghallgatása nélkül nem tett elhatározó lépéseket.”¹²² „Ezek a szavak [ti. a mohácsi beszéd] pedig az államfő szájából hangzottak el, aki nagy felelőssége tudatában csak akkor nyilatkozhatott így, ha a „régí barátság” felújításának politikai és diplomáciai feltételei már adva vannak.”¹²³ Hory ezen megállapításait nehéz lenne cáfolni, hiszen Horthy Miklóst egész katonai pályafutása, az I. Ferenc József császár-király szárnysegédédeként eltöltött bécsi évek, az ott megszerzett tapasztalatok, melyre egész politikai kultúrája épült, arra szocializálta, hogy államfőként is az alkotmány és a törvényesség legfőbb őre legyen. Mint kormányzó, a végrehajtó hatalomnak, azaz a kormánynak a hatáskörét mindig tiszteletben tartotta, s napi politikai ügyekbe – legyenek azok kül- vagy belpolitikaiak – közvetlenül csak a miniszterelnök egyetértésével bocsátkozott. Ezért különösen nehéz elképzelni, hogy egy ilyen nagy horderejű külpolitikai kérdésben, mint amilyen a tervezett és még csak formálódó magyar-jugoszláv megállapodás 1926 nyár végén volt, önállóan, a megfelelő egyeztetések hiányában lépett volna. Erre utal továbbá a mohácsi ünnepeken jelen lévő Szily Tamás kormánypárti nemzetgyűlési képviselőnek korábban már ismertetett nyilatkozata is, miszerint a „[...] kormányzó mohácsi beszédét beavatott körök jóelőre nagy eseménynek jósolták és ennek tulajdonítható, hogy a mohácsi ünnepekre leutazott a jugoszláv követség egyik tisztviselője is [...]”¹²⁴

Az a feltételezés tehát, miszerint Horthy Miklós mohácsi beszéde a kormányzó magánkezdeményezése lett volna, ezek alapján erőteljesen kétségbe vonható. Nem lehet véletlen, hogy Horthy emlékirataiban sem tér ki erre a kérdésre; hiszen a fenti gondolatmenetből logikus következtetésnek tűnik az, hogy a kormányzói beszéd tartalmát tekintve a magyar politikai élet irányítóival, különösen Bethlen István miniszterelnökkel, illetőleg a magyar külügyi vezetéssel előzetesen egyeztetésre került, kerülhetett.

Ennek látszólag ellentmondani és a kormányzói magánakció vélelmét tűnik igazolni azonban az, hogy a Horthy Miklós által elmondott beszédről előzetesen még a belgrádi magyar követet sem értesítették. Ez persze önmagában még egyáltalán nem igazolja a kormányzói magánakció tényét, hiszen Hory belgrádi követi ideje alatt számtalanszor előfordult, hogy kormányától nem kapott elegendő tájékoztatást és információt.¹²⁵ Tény azonban, hogy Hory András, aki 1926. augusztus végén, homoródi¹²⁶ birtokain tartózkodott, csak szeptember első napjaiban, az újságokból értesült a mohácsi beszédről. Hory erről emlékirataiban így írt: „Amikor az erre vonatkozó első újsághírt olvastam, nem akartam hinni a szememnek.”¹²⁷ Arról azonban a Belgrádtól távol, Homoródon tartózkodó Hory nem tudott és nem is tudhatott, hogy a magyar külügyminisztérium 1926. szeptember 2-i keltezéssel táviratban közölte a belgrádi követséggel, hogy „A kormányzó kijelentése a

kormány tudtával történt és csak azt a célt szolgálta, hogy tanúbizonyságot adjon a magyar–jugoszláv viszony javulásáról, amelynek továbbfejlesztését feltételezve a jugoszlávok hasonló szándékát remélik.”¹²⁸ A belgrádi osztrák követ és a budapesti német ügyvivő jelentései mindezt megerősítették. Mindkét diplomata úgy tájékoztatta kormányait, hogy a beszéd nem spontán, hanem „[...] jól átgondolt diplomáciai húzás [...]” volt, „[...] a szövegben előzetesen megegyeztek.”¹²⁹ Az idézett táviratok tehát perdöntőek arra nézve, hogy Horthy kormányzó a beszédet nem rögtönözte, hanem az a magyar kormánnyal előzetesen egyeztetésre került.

A kormányzói beszéd rögtönzött vagy tudatos elmondásának a dilemmája valószínűleg fel sem vetődött volna, ha a mohácsi ünnepségen megjelenik Bethlen István miniszterelnök és/vagy Walko Lajos külügyminiszter. Hiszen egy ilyen nagy jelentőségű beszéd előzetesen egyeztetett elhangzása esetén ezek a meghatározó közjogi méltóságok jelenlétükkel minden bizonnyal nyomatékosítani és demonstrálni tudták volna annak politikai üzenetét. Miután azonban egyikük sem volt ott Mohácson, az alapot adott, adhatott a későbbi találgatásokra.

Ellenben ha figyelembe vesszük azt, hogy Bethlennek és Walkonak a Népszövetség hamarosan kezdődő 7. közgyűlésén kellett jelen lennie Genfben – különös tekintettel arra, hogy a közgyűlés elnökévé, mint ahogyan arra már korábban utalás történt, a jugoszláv külügyminisztert, Ninčićyet választották – ez távolmaradásukat mindenképpen igazolhatta. Ráadásul a kormányt annak emblemikus tagja, Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselte Mohácson, ahol Klebelsberg beszédet is mondott. Jelen volt továbbá Scitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke, aki a mohácsi eseményt követően másfél hónap múlva a belügyminiszteri széket foglalta el.¹³⁰ Legmagasabb szinten képviseltette továbbá magát a hadsereg és a honvédelmi minisztérium is.¹³¹

Ugyanakkor a külügyi vezetés ezzel szemben jelentősen alulreprezentálta magát a mohácsi megemlékezésen. A távollévő Walko Lajos külügyminisztert sem állandó helyettese Khuen-Héderváry Sándor, sem a külügy egyéb más magas rangú beosztottja sem képviselte. Nem vett részt az ünnepségen továbbá Teleki Pál, a nemzetgyűlés külügyi bizottságának az elnöke¹³² sem. A magyar nemzetgyűlés harminchárom fős külügyi bizottságát is csak ketten képviselték: Platthy György, valamint a gyászünnepséget főrendezőként szervező Pekár Gyula. A magyar külügyi vezetés ilyen látványos módon való távolmaradása aligha tekinthető véletlennek. Az sem zárható ki, sőt joggal vélelmezhető, hogy tudatosan maradtak távol. Ez pedig arra utal, hogy vagy nem azonosultak a kormányzói beszéd tartalmával, vagy tudatosan annak látszatát kívánták elkerülni, hogy egyenesen ők generálták volna annak elmondását. Minden valószínűség szerint ezen utóbbiról lehet szó, de ennek lehetséges magyarázatai előtt érdemes megvizsgálni, hogy milyen nemzetközi következményekkel járt Horthy beszéde.

8. A mohácsi beszéd diplomáciai háttéré és következménye

Miután a kormányzói dikció a nagy nyilvánosság előtt hangzott el, ezáltal egyértelművé tette a magyar–jugoszláv közeledés tényét, s tudatta annak szándékát a nemzetközi közvéleménnyel. Ennek lényegét Hory úgy fogalmazta meg emlékirataiban, hogy „[...] ezzel a legmagasabb helyről elhangzott kijelentéssel mintegy lelepleztük a Magyarország és Jugoszlávia közti szorosabb kapcsolat létesítésére irányuló és még embrionális állapotban lévő tervet, amelynek diszkrét kezelését Ninčić velem szemben kifejezetten hangoztatta.”¹³³

A magyar fél tehát a beszéddel nyíltan színt vallott, ami Ninčićyet és a belgrádi külügyi vezetést kisantant szövetségesei előtt nyilvánvalóan kellemetlen helyzetbe hozta. Belgrádnak

tehát oldania kellett a szövetségesei és közte kialakult feszültséget. A sajtóreagálások szintjén ugyan üdvözölték a kormányzói beszédet, és bár Walko és Ninčić között szeptember közepén Genfben újabb tárgyalások kezdődtek,¹³⁴ a jugoszláv külpolitika – miután Horthy beszédét követően nyilvánosságra kerültek a magyar–jugoszláv közeledés tervei – érezhetően feladta korábbi elképzelését. A belgrádi politika annak érdekében, hogy igazolja Prága és Bukarest előtt a kisantant szövetség Magyarországgal szembeni egységét, a tervezett magyar–jugoszláv megállapodást úgy próbálta kommentálni, mintha az egyrészt egy „balkáni Locarnot” készítené elő, másrészt pedig az első lépés lenne annak irányába, amely Magyarország és a kisantant államok viszonyát új alapokra helyezi. Ezáltal mintegy elősegíti Magyarország és a másik két kisantant ország közti közeledést.¹³⁵

A kormányzói beszéd, mint ahogyan arról a prágai sajtóvisszhangok során már beszámoltunk, azonnal kiváltotta a csehszlovák politika ellenakcióját is. A csehszlovák reakciókból jól látszik, hogy első reagálásaik alapvetően a kisantant esetleges felbomlásától és Csehszlovákia elszigetelődésétől tartottak. Éppen ezért arra fókuszáltak, hogy szövetségeseikben kétséget ébresszenek a magyar kezdeményezés őszinteségét illetően, s ezáltal a kisantant egységét és megbonthatatlanágát erősítsék. Majd pedig igyekeztek a helyzetet arra kihasználni, hogy a tervezett magyar–jugoszláv egyezményt egy a kisantant országok és Magyarország között megkötendő Locarno-szerű megállapodássá alakítsák át. Ez viszont Magyarország számára volt teljesen elfogadhatatlan. Akárcsak a tervezett magyar–jugoszláv együttműködés Belgrád általi újfajta értelmezése.

Az eddig ismertetettek alapján Horthy Miklós mohácsi beszédével kapcsolatosan két megállapítás mindenképpen levonható: az egyik, hogy a kormányzó a beszédet nem rögtönözte, vagyis az nem Horthy magánakciója volt, hanem a beszéd tartalma egyeztetésre került a magyar kormány illetékeseivel. Hogy pontosan kivel, arra vonatkozóan csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Vélhetőleg Bethlen István miniszterelnökkel és a külügyi vezetéssel egyaránt. Az már más kérdés, hogy mindkét fél ellentétes érdekeket képviselve támogathatta annak elmondását. A másik megállapítás, hogy a beszéd egyáltalán nem segítette elő Budapest és Belgrád közeledését. Eppen ellenkezőleg. Azzal, hogy a beszéddel „[...] kártyáinkat az egész világ előtt felfedtük [...]”¹³⁶ valójában a két ország közötti közeledési folyamat ellehetetlenülését és a másik két kisantant ország ellenakcióját idézte elő a magyar politika. Megakadályozva ezzel azt a bethleni törekvést, melynek kimondott, kimondatlan célja Belgrádnak a kisantanttól való eltérítése, végső soron az onnan történő leválasztása volt.

9. És ami a kulisszák mögött történhetett

Hory András belgrádi magyar követ véleménye szerint a magyar fél a mohácsi beszéddel „A Ninčić által bizalmas formában közölt ajánlat által felbátorítva [...]” túl messzire ment, és még a „[...] legelemibb diplomáciai óvatosságot [...]”¹³⁷ is figyelmen kívül hagyta. De ennyire felkészületlen volt a korabeli magyar külpolitika¹³⁸ és annak irányítói? Aligha erről van szó. Valójában az húzódhat meg a háttérben, hogy a kormányzói beszéd elmondását, jobban mondva inkább annak Horthyval történő elmondatását a magyar külpolitikát irányító személyek más és más külpolitikai érdekek mentén támogatták, támogathatták.

Ahhoz, hogy Bethlen miniszterelnök álláspontját ezzel kapcsolatban értelmezni tudjuk, elemzés tárgyává kell tennünk a Ninčić jugoszláv külügyminiszter által tett javaslat megvalósíthatósági lehetőségeit és ezáltal annak realitását. Bethlen minden bizonnyal pontosan érzékelte, hogy Belgrád az olasz orientációja ellenére fokozatosan elszigetelődik, és ezért a Budapesttel történő megegyezés számára is szükséges. A magyar miniszterelnök ugyanakkor a magyar–jugoszláv megállapodásban elsősorban a kisantant fellazításának a lehetősé-

gét látta. Magyarország számára azonban, akár a Locarno-típusú illetve Locarno-szerű, akár a csehszlovák–osztrák szerződés alapján történő megállapodások nem jelenthettek elfogadható alternatívát. Ezek ugyanis a trianoni határokra vonatkozó magyar garanciákat tartalmazták volna, amelyek Budapest számára értelemszerűen nem jelenthettek tárgyalási alapot. A Ninčić által felvetett barátsági és kölcsönös megnemtámadási szerződés pedig csak akkor lett volna értelmezhető Budapesten, ha az párosul a délvidéki magyarság jogainak Belgrád általi elismerésével.

Bethlen számára ezzel szemben egy kétoldalú döntőbíróági egyezmény megkötése jelenthette a minimális célt, ami nyitva hagyta volna egy nagyhatalmak által támogatott későbbi területi revízió lehetőségét. Ezen túl Budapest számára valójában egy olyan megállapodás jelentette volna az igazi áttörést és külpolitikai sikert, amely kölcsönösen semlegességi garanciát adott volna a feleknek egy harmadik hatalommal történő konfliktus esetére. Ezek a megoldások azonban Belgrád számára voltak elfogadhatatlanok. Előbbi azért, mert a magyar területi követelések ezzel a jövőre nézve nagyhatalmi szintre emelődtek volna, utóbbi pedig ellentétes volt a kisantant szerződésekben vállalt jugoszláv kötelezettségekkel.

Álláspontunk szerint mindkét félnek, bár más-más megfontolásból ugyan, de érdekében állt a megállapodás. Annak formájában és tartalmát tekintve azonban nem sikerült előre lépni. A tárgyalások menetében ezáltal egyfajta kiváráson alapuló patthelyzet állt be 1926 nyár végére. S bár a tárgyalásokat szeptember közepén folytatni kívánták a felek, Bethlen azt is érezte, hogy Belgrád egyre szorultabb külpolitikai helyzete a magyar politikának nyit nagyobb mozgásteret. A belgrádi törvényhozás 1926 nyarán ugyanis – elsősorban belpolitikai okokból – elnapolta az 1925. július 20-án Rómával aláírt, és Olaszország által már korábban ratifikált nettunói konvenciók¹³⁹ megtárgyalását és becikkelyezését. Rómában ezt joggal sérelmezték, s megkérdőjelezték a jugoszláv külpolitika Olaszország iránti őszinteségét. A jugoszláv–olasz kapcsolatok tehát befagygni látszottak, ami a bethleni külpolitika számára kínált lehetőségeket. Elsősorban arra nézve, hogy az Olaszország irányába elszigetelődő és hatékony támogatást antant szövetségesei részéről sem élvező Jugoszlávia szorult külpolitikai helyzetében esetleg hajlandó lesz a magyar álláspontot elfogadni szerződéses alapként. Ezt a bethleni feltételezést csak erősíthették a küszöbön álló olasz–román, valamint az olasz–albán szerződésekről¹⁴⁰ szóló és a magyar miniszterelnökhöz minden bizonnyal informális úton eljutott hírek.

Bethlen számára tehát úgy tűnt, illetve úgy tűnhetett, hogy a Jugoszlávia körül fonódó olasz gyűrű, a külpolitikai körülményeket Budapest számára kedvezően változtatja meg, s a „türelmes várakozás” idejét felválthatja az aktív kezdeményezés politikája. Bethlen az adott helyzetben joggal vélelmezhetette, hogy a pillanatnyilag szorult helyzetben lévő Belgrád annak érdekében, hogy legalább északi határait biztosítsa, hajlandó lesz a magyar fél által preferált megegyezésre. Annak érdekében pedig, hogy Belgrádot e döntés meghozatalának irányába terelje, és ezáltal döntékényszerbe hozza, a kormányzói beszédet – mely számos gesztust tett a délszláv népek irányába – erre alkalmasnak találta. Bethlen ezért, elsősorban taktikai okoktól vezérelve egyeztetett bele annak tartalmába és elhangzásába.¹⁴¹

Bethlennek azonban számolni kellett Belgrád elutasító, a magyar álláspontot felpuhítani szándékozó válaszára is. Mint ahogyan ez be is következett. A magyar miniszterelnöknek erre az esetre is volt alternatív elgondolása. Bethlen úgy vélte, hogy ebben a helyzetben Budapest szerepe Róma számára fel fog értékelődni. Az olasz diplomácia erre nézve 1926. szeptember 13-án tett utalást Walko magyar külügyminiszter és Grandi olasz külügyi államtitkár genfi megbeszélései során. Grandi Walkonak „[...] felajánlotta annak hangsúlyozása mellett, hogy ez személyes véleménye, egy magyar–olasz döntőbíróági egyezmény megkötését, amely véleménye szerint Magyarország szempontjából mindenesetre fontos-

sággal bírma, mert egy olyan nagyhatalommal kötme azt Magyarország, amellyel szemben harcolt a világháborúban. Ö [ti. Grandi] egy olyan egyezményre gondol, amely megfelel a mostani időkben általában létrejövö döntöbírósági egyezményeknek.”¹⁴²

A kormányzó mohácsi beszéde Bethlenen kívül minden bizonnyal a magyar külügyi vezetéssel is egyeztetésre került.¹⁴³ Itt nem is elsösorban Walko külügyminiszterre kell gondolni – bár minden bizonnyal öt is beavatták – hanem elsösorban a külügyminiszter állandó helyettesével, Khuen-Héderváry Sándorral. Khuen-Héderváry 1925 öszén a szerbekkel erős ellenszenvvel viseltetö Kánya Kálmánt váltotta ebben a pozícióban. Kánya 1924 tavaszán a nála eligazításon megjelenö és belgrádi állomáshelyére induló Hory Andrásnak a jugoszláv politikáról kifejtette, hogy „A belgrádi kormánytól – akárcsak a múltban – most sem várhatunk mást, mint rosszindulatot.”¹⁴⁵ Ezt azért tartottuk itt fontosnak megjegyezni, mert Khuen-Héderváry külügyminiszter helyettes elődje politikai törekvéseit osztva irányította a magyar diplomáciát, s Hory szerint is „[...] pontosan követte a Kánya-féle politikai vonalat.”¹⁴⁶

A Khuen-Héderváry – Kánya-féle magyar külpolitika a „türelmes várakozás” álláspontját osztotta, s nagyhatalmi támogatás hiányában ellenzett minden olyan külön akciót, amely egyoldalú magyar lépéssel kívánta volna a kisantant blokkját szétfeszíteni. Az ilyen jellegü kezdeményezéseket nem preferálták, s azokat a nagyhatalmi helyzet megváltozásának esetén tartották csak elképzelhetönek. Khuen-Héderváry ebböl adódóan a magyar–jugoszláv megegyezés lehetőségének sem tulajdonított realitást. Már csak azért sem, mert elképzelhetetlennek tartotta, hogy Belgrád, Budapest bizonytalan támogatása érdekében lazítaná viszonyát biztos partnereivel, a kisantant szövetségeseikkel.

A nagy diplomáciai múlttal és rutinnal rendelkező Khuen-Héderváry Sándor a kormányzó tervezett mohácsi beszéde kapcsán nagy biztonsággal fel tudta mérni annak következményeit. Pontosán be tudta határolni Prága és Bukarest reakcióit, s az sem lehetett kétséges számára, hogy az idö előtt napvilágra hozott megegyezési szándék Belgrádot visszalépésre fogja kényszeríteni. Horthy beszéde így pontosan beleillett Khuen-Héderváry politikai koncepciójába: a gesztus értékü és a kormányzóval elmondott beszéd nemhogy közelíteni fogja a feleket, hanem éppen ellenkezöleg. A magyar–jugoszláv közeledést lefékezi és érdemi eredmények nélkül előbb-utöbb le is zárja. Khuen-Héderváry tehát ebböl a megfontolásból támogatta, támogathatta a mohácsi beszéd elhangzását. Söt az sem zárható ki, hogy azt ö maga kezdeményezte, s talán még abban is közremöködött, hogy annak tényleges következményeit elhallgatva, meggyözzék a kormányzót a beszéd elmondásának szükségességéről. Ezzel a megoldással úgy tudta a magyar külpolitikát presztízvesztés nélkül kikormányozni ebböl az általa nem támogatott helyzetböl, hogy közben sikeresen fenntartotta a magyar megegyezési szándék látszatát.

Végezetül jegyezzük meg, hogy teljességgel az sem zárható ki, hogy a kormányzóí beszéd előzetes egyeztetése során Khuen-Héderváry beavatta annak várható politikai következményeibe Bethlent, aki oszthatta és támogathatta Khuen-Héderváry javaslatát. Ennek azonban ellentmondani látszik a fentiekben már vázolt és a magyar–jugoszláv megállapodással kapcsolatos bethleni koncepció. Inkább az állhat közel a valósághoz, hogy Khuen-Héderváry, igaz más, és Bethlen előtt fel nem tárt okokból, de támogatta a beszéd elmondását. Ezáltal nem konfrontálódott a miniszterelnökével, s közben álláspontját is érvényre juttatta. Erre utal egyébként az a tény is, hogy a késöbbieken a beszéd elmondásáért, a tervezett magyar–jugoszláv megegyezés lehetőségének idö előtti kiszivárogtatásáért, s végeredményben annak kudarcáért senkit sem vontak kérdöre, s személyi konzekvenciák az ügyet nem kísérték.

A Horthy Miklós kormányzó által 1926. augusztus 29-én elmondott beszéd politikai háttéréről a fentiekben vázolt gondolatmenethez természetesen hozzátartozik, hogy az a

feltételezett okokat próbálta meg összegezni. Miután az érintettek közül sem Bethlen Istvántól sem Khuen-Héderváry Sándortól nem maradt fenn olyan irat, levél stb., amely alapján pontosan rekonstruálni lehetne az eseményeket, azok politikai mozgatórugóit, a történész így mindenképpen szükségesnek tartja megjegyezni, hogy az általa vázolt alternatívák közül bármelyik, de akár egy itt nem ismertetett forgatókönyv is megvalósulhatott.

Ami azonban mindenképpen leszögezhető, hogy Horthy beszéde végeredményben nem a megegyezés irányába tolta az eseményeket. Az a bethelni külpolitikai szándék, mely Jugoszláviának a kisantról történő leválasztását, vagy legalább az attól való távolodását szolgálta volna – többek között a beszédnek is köszönhetően – nem valósult meg. A kisan-tant Magyarországgal szembeni egységét nem sikerült megbontani. Az 1926 tavaszán megkezdett tárgyalásoknak ugyan lettek kisebb szakpolitikai eredményei, de a nagypolitikai áttörés elmaradt.

Amennyiben a beszédet a nemzetközi politika elméleti megközelítéseiből vizsgáljuk, úgy további következtetéseket vonhatunk le. A beszéd külpolitikai esemény volt. A külpolitika belső forrásait elemezve megállapítható az eltérő kormányzati hivatalok rendszerszerű viselkedése (a külügy bürokratikus ügykezelése, a rendezvény kulturális természete, a kultuszminiszter jelenléte). A hatalmi ágakat illetően lemérhető a parlamenti külügyi bizottság alárendelt szerepe. Kiemelkedett a kormányfő személyisége, nemzetközi politikai szerepvállalási törekvése. Horthy megérezte a külpolitikai cselekvési lehetőséget, és kimutatható az elit döntéshozatalában a külpolitikai elit túlsúlyos részvétele. Másrészt a beszéd szövege és tartalma egyértelműen illeszkedett a Népszövetség által kialakított békecentrikus kulturális diskurzusokba. Megállapíthatjuk, hogy a Népszövetség értékelvei – ha a felek békére utalnak nő a bizalom – ekkor sem voltak összekapcsolhatóak a korabeli katonai-politikai szövetségek célkitűzéseivel, ami ennek a valójában nem túl nagy nemzetközi eseménynek, egy emlékbeszédnek a hatásából is lemérhető. A versailles-i – nemzetközi rendszerben újjászervezett európai nemzetközösségben egy békével kapcsolatos üzenet is a status-quo megkérdőjeleződése érzetét keltette. A beszéd egyértelműen rávilágít arra, hogy a magyar kormányzat külpolitikai szerepköre és cselekvési lehetősége még a legminimálisabb társadalmi-kulturális szerepvállalás esetében is korlátozott volt.¹⁴⁷

A magyar külpolitika számára a mohácsi beszédet mégsem tekinthetjük teljesen kudarcnak. Egyrészt ezért, mert Budapest és Belgrád között a párbeszéd nem szakadt meg, sőt azok folytatódtak még akkor is, amikor a megegyezésnek a lehetőségei már csak minimálisak voltak. És ahogy azt Horthy emlékirataiban írta „Beszédemből [...] nem Belgrád, hanem – Róma vont le a gyakorlati következtetéseket. Olaszországnak semmiképpen nem volt kívánatos a magyar-jugoszláv megértés létrejötte [...] Néhány hónapra beszédem után Bethlen meghívást kapott Rómába, s ott Olaszországgal egyezményt kötött,¹⁴⁸ mely történelmi kapcsolatainkra épült, és a kisentente meg Franciaország revízióellenes, merev magatartásával szemben számunkra az egyik győztes nagyhatalom nyílt támogatását biztosította.”¹⁴⁹ A mohácsi beszéd ezáltal a magyar–jugoszláv közeledést a távoli jövőbe helyezte,¹⁵⁰ de lehetőséget kínált arra, hogy a magyar–olasz együttműködés megkötésével Magyarország kilépjön a Trianon óta fennálló nemzetközi elszigeteltségből. Ráadásul a Rómával megkötött szerződés a magyar külpolitika számára meghozta a hön áhított nagyhatalmi támogatást, ami akár már rövid távon is kínálta a kisan-tant gyűrű szorításának enyhítését.

JEGYZETEK

1. A város és a vármegye részvétele Dunapentele ünnepén. In. Fejérmegyei Hírlap, 1926. augusztus 20. 4. old.; A mohácsi csata első útjelzőjét felállították Dunapentelén. In. Fejérmegyei Hírlap, 1926. augusztus 24. 1. old.
2. Lásd erre vonatkozóan példaként a Fejérmegyei Hírlap „Hírek – naptár” és a Fejérmegyei Napló „Hírek. 1526-iki mohácsi vész naptára” cím alatt 1926 augusztusában megjelent írásokat.
3. Megemlékező ünnepségek a csata négy századik évfordulóján azonban nemcsak Mohácson voltak, hanem az ország számos városában hangzottak el gyászbeszéddek, kegyeleti ünnepségek, gyászmisék. Ezekre lásd A mohácsi hősöknek áldoztak országszerte. In. Új Nemzedék, 1926. augusztus 31. 4. old.; Gyászünnepek az országban. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 11–12. old.; Ünnepségek országszerte. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 7. old.
4. Klebelsberg Kunó (1875–1932). 1922 és 1931 között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztelet. Klebelsberg Kunó kultúrpolitikai munkásságára és személyiségére lásd Ujváry Gábor (2010): A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Ráció Kiadó, Budapest. 25–58. old.
5. József Ferenc főherceg (1895–1957). Habsburg József főherceg és Augustia Mária Lujza bajor hercegnő elsőszülött gyermeke. A két világháború közötti Magyarországon számos társadalmi tisztséget töltött be.
6. Pekár Gyula politikai életrajzát lásd: Lengyel László, Vidor Gyula szerk. (1922): Nemzetgyűlési Almanach 1922–1927. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai. Budapest. 139. old.
7. A Turáni Társaság 1910-ben Budapesten alakult azzal a céllal, hogy a magyarral nyelvileg és fajilag rokon népekkel való tudományos, művelődési és társadalmi kapcsolatokat létesítsen, és azokat fejlessze.
8. A kormányzó is részt vesz a 29-iki mohácsi ünnepélyen. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 27. 11. old.
9. Cesare Orsenigo (1873–1946). 1925 és 1930 között Budapestre kinevezett pápai (apostoli) nuncius.
10. Hüsrev R. Gerede (1886–1962). A Török Köztársaság budapesti követe 1924 és 1926 között. Későbbi szolgálati helyei: Szófia, Teherán, Tokió, Berlin, Rio de Janeiro.
11. Lévai Jenő: „Mohács után is volt, Trianon után is lesz feltámadás” A mohácsi vész 400 éves fordulóján. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 29. 5. old.
12. A Zsófia főhercegnő nevét viselő gőzüzemű, oldalkerekes gőzhajó 1914-ben épült a németországi Dresdener Maschinenfabrikban. Hossza 67 méter, szélessége 14,8 méter. Főgépezet teljesítménye 800 LE. 1925-től sétahajóként üzemelt. „1944 július 2-án a szövetségesek bombázása előtt az MFTR-kikötőbe tartó hajó a Margit-híd budai hídfője alatt keresett menedéket, de a hajó orr- és tat része fedezék nélkül maradt. Egy eltévedt bomba a hajó mellett a vízbe csapódott. A hajófenék a mellő részen benyomódott, 2 főborda és 8 keresztborda eltört, a berendezési tárgyak megrongálódtak, de vízbetörés nem történt.” A második világháború után Szabadság névre keresztelték át. 1965-ben leselejteztek és szétvágták. In. http://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/szabadsag_exzsofia_exkocsag_exzsofia_hercegno_exzsofia_fohercegno_/48/12004#ujkep (a letöltés dátuma: 2012. január) Lásd még: A magyar zászlós Zsófia a turnszeverini kikötőben. In. Képes Vasárnap, 1940. augusztus 25. <http://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/hajokep.php?picid=12004> (a letöltés dátuma: 2012. január)
13. A kormányzó, az előkelőségek és a budapesti kirándulók indulása Budapestről. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 29. 5. old.
14. Magyarország kormányzója is részt vesz a mohácsi ünnepségeken. In. Fejérmegyei Napló, 1926. augusztus 27. 3. old.
15. Scitovszky Béla (1878–1959) 1922 és 1926 között a Nemzetgyűlés elnöke, majd 1926 és 1931 között belügyminiszter volt. Életrajzát lásd: Baján Gyula (1922): Parlamenti almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre. (Sturm-féle Országgyűlési Almanach) Magyar Távirati Iroda R.-T. „Stádium” Sajtóvállalat Részvénytársaság. Budapest. 376–377. old.
16. Vitéz bulcsi Janki Kocsárd (1868–1954). Lovassági tábormok (vezérezredes) 1925 és 1930 között a m. kir. honvédség főparancsnoka.
17. Álgya Papp Sándor (1877–1961). Altábornagy, a honvédelmi miniszter helyettese. 1926 decemberében honvédelmi katonai államtitkárrá nevezték ki.

18. Báró Perényi Zsigmond (1870–1946). 1919. augusztus 15-e és 27-e között a Friedrich-kormány belügyminisztere. 1927-től, koronaórré történt megválasztásáig, 1933-ig országgyűlési képviselő. 1939 és 1944 között előbb a felsőház alelnöke, majd elnöke. Tisztségéről a nyilas hatalomátvételt követően lemondott.
19. Bárcziházi Bárczy István (1882–1952). 1919 őszétől vezette a miniszterelnökség elnöki osztályát 1922-től helyettes államtitkárként, majd 1928-tól adminisztratív államtitkárként. 1921-től 1944-ig a minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvvezetője volt.
20. Lukinich Imre (1880-1950). Történész, egyetemi tanár, akadémikus. 1926-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának igazgatója.
21. Az 1922. évi XIX. tc. értelmében a Magyar Királyi Országos Levéltár, a Nemzeti Múzeum – beleértve az Országos Széchényi-könyvtárt, az érem- és régiségtárat, az állattárt, a növénytárt, az ásvány- és őslénytárt, a néprajziak tárat – az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és a budapesti királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetem könyvtára egy különálló önkormányzati „testet” alkottak, amely az Országos Magyar Gyűjteményegyetem nevet viselte. Önkormányzati jogait az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa gyakorolta. Lásd erre vonatkozóan a Nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről szóló, tizenkét szakaszból álló 1922. évi XIX. törvénycikket, valamint Tökéczky László: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrejötte és működési céljai című tanulmányát. In. <http://www.klebensberg.eu/hu/klebensberg-emleke/klebensberg-munkassaga/92-az-orszagos-magyar-gyjtemenyegyetem-letrejoette-es-mkoedesi-celjai.html> (a letöltés dátuma: 2013. július) Amikor tehát a szövegben a tárgyalt korszakra vonatkozóan a Nemzeti Múzeum kerül említésre, azon összefoglaló néven az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet értjük. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc. szervezte át oly módon, hogy annak jogutóda a Magyar Nemzeti Múzeum lett.
22. II. Lajos király öfelsege és vitézei emlékének... Vasárnap áldozott az ország Mohácson. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 10. old.; A kormányzó jelenlétében ünnepelte az ország a mohácsi vész négyszázéves évfordulóját. In. Új Nemzedék, 1926. augusztus 31. 3. old.
23. Az mindenképpen elgondolkoztató és további kutatások tárgyát képezi, hogy a 241 fős nemzetgyűlés tagjai közül miért csak 12-en vettek részt az ünnepségen. Mint ahogyan az is, hogy az ünnepségeket milyen szempontok figyelembe vételével szervezte Pekár Gyula, s meghívta-e arra a nemzetgyűlési képviselőket.
24. II. Lajos király öfelsege és vitézei emlékének... Vasárnap áldozott az ország Mohácson. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 10. old.; Lázár István (1926): A szent sírnál. Az országos gyászünnep Mohácson. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 6. old.
25. A templom különlegessége, hogy alapjaiba háromezer magyar község, ötvenkét város és huszonöt megyeháza udvarából felvett egy-egy kilós földcsomagokat helyeztek el, amely az ország összefogását volt hivatott jelképezni. A templomot az 1926-os alapkövetést követően, 1940. augusztus 29-én szentelték fel.
26. Zichy Gyula (1871–1942). 1905-től 1926-ig pécsi püspök. 1923-tól a kalocsai érsekség apostoli adminisztrátora, 1925-től kalocsai érsek és a pécsi püspökség apostoli adminisztrátora (1926-ig). Tagja volt a főrendiháznak, majd a felsőháznak.
27. II. Lajos király öfelsege és vitézei emlékének... Vasárnap áldozott az ország Mohácson. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 10. old.; A kormányzó jelenlétében ünnepelte az ország a mohácsi vész négyszázéves évfordulóját. In. Új Nemzedék, 1926. augusztus 31. 3. old.; Lázár István (1926) 6. old.
28. Virág (Blum) Ferenc (1869-1958). Szekszárdi plébánosként 1926 márciusában nevezték ki a pécsi egyházmegye élére. Hivatalát 1926. májusi püspökké szentelését követően foglalta el. 1927 és 1944 között a felsőház tagja volt.
29. Rott Nándor (1869–1939). 1917 novemberében szentelték fel veszprémi püspökké. Tisztségét egészen haláláig betöltötte.
30. Horváth Győző Viktor (1867–1944). Kanonok, 1912-től kalocsai segédpüspök. 1930-tól a felsőház tagja volt.
31. Sipőcz Jenő (1878–1937). Az eredetileg jogász végzettségű és ügyvédként is praktizáló Sipőcz

- Jenő 1920 és 1934 között volt Budapest polgármestere, majd 1937-ben bekövetkezett haláláig főpolgármestere.
32. II. Lajos király öfelsege és vitézei emlékének... Vasárnap áldozott az ország Mohácson. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 10. old.
 33. Havranek József László (1881–?) 1919. december 15-én lett Fejér megye alispánja. Tisztséget 1939. szeptember 1-jéig töltötte be. 1938 augusztusában vezetéknevét Ecsedyre változtatta.
 34. Fejérmegye és Székesfehérvár városa a mohácsi ünnepségen. In. Fejérmegyei Hírlap, 1926. augusztus 31. 3. old.; Magyar–szerb orientáció készül. A kormányzó nagyfotosságú kijelentése. In. Fejérmegyei Napló, 1926. augusztus 31. 1. old.
 35. Lukinich Imre (1926): Mohácsi Emlékkönyv 1526. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.; Klebelsberg Kunó (1926): Mohácsi emlék. In. Fejérmegyei Napló, 1926. augusztus 17. 3. old.
 36. II. Lajos király öfelsege és vitézei emlékének... Vasárnap áldozott az ország Mohácson. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 10–11. old.; A kormányzó jelenlétében ünnepelte az ország a mohácsi vész négyszázéves évfordulóját. In. Új Nemzedék, 1926. augusztus 31. 3. old.; Lázár István (1926): A szent sírnál. Az országos gyászünnep Mohácson. A kultuszminiszter beszéde faji hibáinkról. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 6. old.
 37. Vitéz Aggházy Kamil (1882–1954). Hadtörténész, m. kir. honvéd ezredes (1926-ban alezredes) a Hadtörténeti Múzeum alapítója.
 38. Gyalóky Jenő (1874–1945). Hadtörténész, a Hadtörténeti Levéltár csoportigazgatója. Ezredessé 1926-ban léptették elő. A Magyar Tudományos Akadémia 1926-ban levelező tagjává, 1936-ban rendes tagjává választotta.
 39. Gyászünnepély a csatatéren és a Dunán. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 11. old.; A mohácsi csatamező fele elszakított terület. Lajos király halála helyét elmosta a Duna – Gyalóky Jenő ezredes elmondja a Pesti Naplónak a legújabb hadtörténelmi kutatások eredményeit Mohácrról. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 12. old.; Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 7. old.
 40. II. Lajos király öfelsege és vitézei emlékének... Vasárnap áldozott az ország Mohácson. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 10-11. old.; A kormányzó jelenlétében ünnepelte az ország a mohácsi vész négyszázéves évfordulóját. In. Új Nemzedék, 1926. augusztus 31. 3. old.; Lázár István (1926): A szent sírnál. Az országos gyászünnep Mohácson. A Csele patak mentén, II. Lajos emlékoszlopánál. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 6. old.
 41. Uo.
 42. Utalás Kisfaludy Károly (1788–1830) Mohács című versére. <http://mek.niif.hu/00700/00732/00732.htm#21> (a letöltés dátuma: 2013. július)
 43. A kormányzó beszéde. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 11. old.; A kormányzó elhelyezi az első koszorút. In. Új Nemzedék, 1926. augusztus 31. 4. old.; Lázár István (1926): A szent sírnál. Az országos gyászünnep Mohácson. A kormányzó az egykori ellenségről és a déli jóbarátról. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 6. old. ; lásd még a Budapesti Hírlap, 1926. augusztus 31-i számát, amely csak kivonatossan közli a kormányzói beszédet.
 44. A többi koszoru. In. Új Nemzedék, 1926. augusztus 31. 4. old.; A kormányzó beszéde. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 11. old.; Lázár István (1926): A szent sírnál. Az országos gyászünnep Mohácson. A kormányzó az egykori ellenségről és a déli jóbarátról. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 6. old.
 45. Harminc koszoru a Duna fenekén. In. Új Nemzedék, 1926. augusztus 31. 4. old.; Gyászünnepély a csatatéren és a Dunán. In. Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 11. old.; Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 7. old.
 46. A trianoni békeszerződés aláírásának magyarországi vitájáról az aláírók személyének kiválasztásáról és a Trianonban kialakított államhatárokról lásd Vizi László Tamás (2010/a): A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Ágoston. In: Közép-Európai Közlemények, 2010/3. szám. No. 10. 67–79. old.; Vizi László Tamás (2010/b): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak a személyéről. In: Közép-Európai Közlemények, 2010/4. szám. No. 11. 109–132. old.; Sallai János (2004): Az államhatárok. In: Változó Világ, Press Publica 58. Budapest.
 47. Ádám Magda (1981): A kisantant 1920–1938. Budapest.; Ádám Magda (1989): A kisantant és Európa 1920–1929. Budapest.; Gulyás László (2011): A kisantant története. Rubicon 2011/2.

- szám. 68–77. old.; A kisantant elnevezést a Budapesten megjelenő Pesti Hírlap című napilap 1920. áprilisában használta először, amikor a cikk szerzője a három állam együttműködése kapcsán „Apró Antantról” írt.
48. A külpolitikai mozgástérre vonatkozóan lásd Ránki György (1984): *Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében (1919–1945)* In. *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk. Lackó Miklós. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 11–46. old.; Zeidler Miklós (2002): *Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között*. In. *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest. 162–205. old.
49. Magyarország 1922. szeptember 18-án lett a Népszövetség teljes jogú tagja. Erre vonatkozóan lásd Gulyás László (2012a): *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924*. Attaktor Kiadó, Máriaesnyő. 121–130. old.
50. A Magyarországnak nyújtandó népszövetségi kölcsönre vonatkozó jegyzőkönyvet 1924. március 14-én Genfben írták alá. Erre vonatkozóan lásd Gulyás László (2012a): 131–142. old.
51. Ablonczy Balázs (2005): *Összeesküvés a frank ellen*. In. *Rubicon*, 2005/9. 32–36. old.
52. Hory András (1987): *Bukarestől Varsóig*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Gondolat Kiadó. Budapest. A Külügyminisztérium vezértitkári (secrétaire général) beosztására vonatkozóan lásd Pritz Pálnak a Hory emlékiratok I. fejezetének 4. számú jelzetét a 424. oldalon, valamint az emlékiratok II. fejezetének 2. számú jelzetében a 443. oldalon tett megjegyzéseit.
53. Kánya Kálmán (1869–1945). Diplomáciai tevékenységét, még az Osztrák-Magyar Monarchiában kezdte, majd az önálló magyar Külügyminisztériumban folytatta. 1920 és 1925 között a külügyminiszter állandó helyettese volt. 1925-től 1933-ig berlini követ. Ezt követően 1938 őszéig a külügyminiszter.
54. Kuen-Héderváry Sándor (1881–1947). Az 1918 utáni önálló magyar külügyminisztérium és külügyi szolgálat egyik megszervezője. 1920-tól a Külügyminisztérium politikai osztályát vezette, majd 1925-től a külügyminiszter állandó helyettese volt. Ezt követően 1934-től 1940-ig a párizsi magyar követséget vezette. 1941-ben visszavonult a politikától.
55. Pritz Pál (1990): *A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936)* *Századok*, 124. évf. 1990/5–6. szám. 654–657. old.
56. Pritz Pál (2005): *A magyar külügyi szolgálat története az első polgári korszakban (1867–1948)* In: *Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 80. old.; Romsics Ignác (1990): *Bethlen István külpolitikája 1921–1931*. *Századok*, 124. évf. 1990/5–6. szám. 577–615. old.
57. Bethlent idézi Romsics (1990): 588. old.
58. Romsics (1990): 580. old.
59. Jugoszlávia hivatalos elnevezése 1918 és 1929 között Szerb–Horvát–Szlovén Királyság volt. Tanulmányunkban a Jugoszlávia elnevezés alatt a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot értjük.
60. Jugoszlávia ellentmondásos belpolitikai viszonyaira lásd Gulyás László (2012b): *Structural Problems Leading to the Dissolution of the First Yugoslav State*. In: *Prague Papers on the History of International Relations*, 2012/2. 87–98. old.; Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Budapest, Hazai Térésfejlesztő Rt. 82–85. old.
61. Bethlen István magyar miniszterelnök a magyar–jugoszláv tárgyalások megkezdése előtt személyesen egyeztetett előbb Miles Lampson brit külügyi államtitkárral, majd Austen Chamberlain külügyminiszterrel, valamint Dino Grandi olasz külügyi államtitkár-helyettesel.
62. Walko Lajos (1880–1954). 1925. március 5-e és 17-e között Scitovszky Tibor betegszabadságának idején, majd a kereskedelemügyi tárca vezetésével egyidejűleg 1926. október 15-ig ideiglenes jelleggel töltötte be a külügyminiszteri posztot. Ezt követően 1930. december 9-ig, külügyminiszterként volt tagja Bethlen-kormánynak. A külügyi tárcát gróf Károlyi Gyula kormányában 1931. augusztus 24-e és 1932. október 1-je között is irányította. Lásd erre vonatkozóan: http://www.mfa.gov.hu/kum/hu/bal/Kulugyminiszterium/A_Kulugyminiszteriumrol/Kulugyminiszter/magyar_sz_kulugyminiszterei.htm (a letöltés dátuma: 2013. július)
63. Mornčilo Ninčić (1876–1949). 1922. január 5-től 1926. december 6-ig vezette a jugoszláv külügyminisztériumot. Szerb nyelvű életrajzát lásd: <http://www.mfa.gov.rs/en/diplomatic-tradition/>

- ministers-through-history; <http://www.sanu.ac.rs/Clanstvo/IstClan.aspx?arg=382> (a letöltés dátuma: 2013. július)
64. A tárgyalások előzményeit és első szakaszát részletesen ismerteti Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Újvidék (Novi Sad) 213–217. old.
65. Uo. 217. old.
66. Utalás a svájci Locarno városában 1925. november 5-e és 16-a között megtartott nemzetközi konferencia megállapodására, melyben Németország garantálta nyugati határait. Az egyezményt 1925. december 1-jén Londonban írták alá. A belga–német és francia–német határoknak a sérthetlenségéért Nagy-Britannia és Olaszország vállalt garanciát. A locarnói konferencia záró jegyzőkönyvét közli Halmosy Dénes (1983): Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 235–247. old.; Eiler Ferenc (2002) Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In. Fedinec Csilla (szerk.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest. 2. old.
67. Hory (1987): 214. old.
68. Uo.
69. A magyar kormány naponta kétszer megjelenő német nyelvű félhivatalos lapja.
70. Hory (1987): 214. old.
71. Hornyák (2004): 221. old.; Hory (1987): 215. old.; Sallai (2004): 107–109. old.
72. Hory András a római Magyar Királyi Követség vezetését vette át 1927. január 13-tól. Római követi beosztását 1933. december 31-ig töltötte be.
73. Hory (1987): 216. old.
74. Wodianer Andor (1890–1964). Magyar diplomata. 1915 és 1934 között Európában (Bréma, Szófia, Belgrád, Róma, Budapest) és Dél-Amerikában (Buenos Aires) teljesített diplomáciai szolgálatot. 1934 márciusától 1938 februárjáig a madridi magyar követség ügyvivője volt, Portugáliában is akkreditálva. 1938 februárjától a Franco-kormány mellett volt akkreditálva San Sebastianban 1939 májusáig (Portugáliában is akkreditálva van) Ezt követően 1944 márciusáig a lisszaboni magyar követséget vezette. Magyarország 1944. március 19-i német megszállását követően tisztségéről lemondott.
75. Csehszlovákia és Ausztria 1921 decemberében Lányban kötötték meg azt a szerződést, amelyben leszögezték, hogy politikájuk alapját a saint-germaini és a trianoni békeszerződések rendelkezéseinek a betartása képezi.
76. Hornyák (2004): 222. old.
77. Uo. 222–223. old.
78. Túlzott kombinációk a külpolitika irányának megváltozásáról. A kormányzó mohácsi beszédének visszhangja politikai és gazdasági körökben. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 7. old.
79. Uo.
80. Uo.
81. Erről még a Fejérmegyei Hírlap is beszámolt 1926. szeptember 2-án megjelent néhány soros közleményében: „A magyar és jugoszláv kormány szeptember végére tervezi a két ország között folytatandó pénzügyi tárgyalások idejét.” In. Fejérmegyei Hírlap, 1926. szeptember 2. 1. old.
82. Túlzott kombinációk a külpolitika irányának megváltozásáról. A kormányzó mohácsi beszédének visszhangja politikai és gazdasági körökben. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 7. old.
83. Szünet a magyar–cseh tárgyalásokban. In. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 7. old.; Prágai jelentés a magyar–cseh tárgyalások újabb nehézségeiről. Bizonyos mezőgazdasági cikkekre teljes vámmentességet kíván a magyar delegáció. In. Pesti Napló, 1926. szeptember 1. 2. old.
84. Platthy Györgyről lásd: Baján (1922): 354–355. old.
85. Szabóky Jenőről lásd: Uo. 390–391. old.
86. Szily Tamásról lásd: Uo. 399–400. old.
87. Magyar–szerb orientáció készül. A kormányzó nagyfontosságú kijelentése. In. Fejérmegyei Napló, 1926. augusztus 31. 1. old.; Külpolitikai orientáció Jugoszlávia felé? In. Népszava, 1926. augusztus 31. 2. old.; Horthy Miklós beszéde a mohácsi sikon a magyar–szerb orientáció mellett. <http://www.huszadikszazad.hu/politika/horthy-miklos-beszede-a-mohacsi-sikon-a-magyar-szerb-orientacio-mellett> (a letöltés dátuma: 2013. július)

88. Uo.
89. Uo.
90. Az első rigómezei csatára, ahol a szerbek vereséget szenvedtek az oszmán hadaktól, a Gergely-naptár szerint 1389. június 28-án került sor. A Szily Tamás képviselő által említett rigómezei ünnepségekre, melyre Magyarország képviselői is meghívást kaphattak, feltételezhetően az 1924-es 535. évforduló lehetett. Ezen meghívás és az azon való magyar részvétel részletei további kutatást igényelnek.
91. Horthy Miklós beszéde a mohácsi síkon a magyar–szerb orientáció mellett <http://www.huszadikszazad.hu/politika/horthy-miklos-beszede-a-mohacsi-sikon-a-magyar-szerb-orientacio-mellett> (a letöltés dátuma: 2013. július)
92. Idézi: Külpolitikai orientáció Jugoszlávia felé? In. Népszava, 1926. augusztus 31. 2. old.
93. Jugoszlávia és mi. In. Pesti Napló, 1926. szeptember 1. 1. old.
94. Szabó László dr. (1926): Barátaink a déli végeken. In. Pesti Napló, 1926. szeptember 5. 1–2. old.
95. Gömbös Gyula örömmel üdvözli a jugoszláv orientációt. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 10. 8. old.; A fajvédők politikai álláspontját a magyar-jugoszláv viszonyról részletesen elemzi Pritz (1990): 661–666. old.
96. Jugoszláviában rokonszenvvel fogadták a kormányzó mohácsi beszédét. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 1. 2. old.
97. „A magyar külpolitikai új orientációja” Bécs és Zágráb sajtója a kormányzó mohácsi beszédéről. In. Pesti Napló, 1926. szeptember 1. 2. old.; Jugoszláviában rokonszenvvel fogadták a kormányzó mohácsi beszédét. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 1. 2. old.
98. Utalás az Ébredő Magyarok Egyesületének revíziós törekvéseire. Az Egyesületre vonatkozóan lásd: Romsics Ignác (2009): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Osiris Kiadó. Budapest.
99. Jugoszlávia csak olyan Magyarországgal hajlandó jószomszédságra, amely fölhangy a bosszupolitikával, a dzsentrik és ébredők üzelmeivel. A kisántant lapjai a kormányzó mohácsi beszédéről. In. Népszava, 1926. szeptember 2. 4. old.
100. A mohácsi beszéd kommentárja a jugoszláv lapokban. A kisántant fölbohlásától fél a szerb és a cseh sajtó. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 2. 7. old.; Lásd továbbá az 78. számú jelzetet.
101. A mohácsi beszéd kommentárja a jugoszláv lapokban. A kisántant fölbohlásától fél a szerb és a cseh sajtó. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 2. 7. old.; Jugoszlávia csak olyan Magyarországgal hajlandó jószomszédságra, amely fölhangy a bosszupolitikával, a dzsentrik és ébredők üzelmeivel. A kisántant lapjai a kormányzó mohácsi beszédéről. In. Népszava, 1926. szeptember 2. 4. old.
102. Jugoszlávia csak olyan Magyarországgal hajlandó jószomszédságra, amely fölhangy a bosszupolitikával, a dzsentrik és ébredők üzelmeivel. A kisántant lapjai a kormányzó mohácsi beszédéről. In. Népszava, 1926. szeptember 2. 4. old.
103. A mohácsi beszéd kommentárja a jugoszláv lapokban. A kisántant fölbohlásától fél a szerb és a cseh sajtó. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 2. 7. old.
104. Uo.
105. „A magyar kormányzó rokonszenves hangy kijelentése politikai szempontból igen nagyjelentőségű” – mondja Markovics jugoszláv külügyminiszterhelyettes. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 4. 5. old.
106. Nincsic elismeri, hogy nehéz Magyarországnak beletörödni a jelenlegi helyzetébe. In. Új Nemzedék, 1926. szeptember 5. 5. old.
107. Nincsic beszélgetése a Pesti Hírlap tudósítójával. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 7. 2. old.
108. Uo.; A kisántant meghosszabbított szövetsége. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 7. 3. old.
109. Jugoszlávia csak olyan Magyarországgal hajlandó jószomszédságra, amely fölhangy a bosszupolitikával, a dzsentrik és ébredők üzelmeivel. A kisántant lapjai a kormányzó mohácsi beszédéről. In. Népszava, 1926. szeptember 2. 4. old.; A mohácsi beszéd kommentárja a jugoszláv lapokban. A kisántant fölbohlásától fél a szerb és a cseh sajtó. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 2. 7. old.; A kormányzó mohácsi beszéde kétségbe ejtette Prágát. „Csehországot az elszigeteltség veszedelme fenyegeti” In. Új Nemzedék, 1926. szeptember 2. 1. old.; Nagy ijedelmet keltett Prágában a kormányzó mohácsi beszéde. In. Fejérmegyei Napló, 1926. szeptember 3. 1. old.
110. Uo.

111. A cseh hivatalos sajtó – támad. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 4. 5. old..
112. Uo.; „A magyar külpolitika új orientációja” Bécs és Zágráb sajtója a kormányzó mohácsi beszédéről. In. Pesti Napló, 1926. szeptember 1. 2. old.
113. A román–olasz barátsági és szívélyes együttműködési szerződést 1926. szeptember 17-én írták alá Rómában. Olaszország ebben elismerte Besszarábia Romániához való tartozását. A Szovjetunió ezzel szemben 1926. október 6-án tiltakozott. In. Pándi Lajos: Köztes-Európa kronológia 1756–1997. <http://pandi.adatbank.transindex.ro/index.php?action=ev&kat=e&ev=1926> (a letöltés dátuma: 2013. július)
114. Jugoszláviában rokonszenvvel fogadták a kormányzó mohácsi beszédét. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 1. 2. old.; „A magyar külpolitikai új orientációja” Bécs és Zágráb sajtója a kormányzó mohácsi beszédéről. In. Pesti Napló, 1926. szeptember 1. 2. old.
115. Lásd az 78. számú jelzetet.
116. Benda Jenő (1926): Walko Lajos nyilatkozik. In. Pesti Hírlap, 1926. szeptember 10. 7. old.
117. A magyar–jugoszláv közeledést, mint az korábban már bemutatásra került, nem Horthy kezdte, hanem a tárgyalások már 1926. március közepén megkezdődtek Bethlen István és Momcilo Ninčić között.
118. Valójában nem szoborleplezés volt, hanem emlékmű koszorúzás.
119. II. Sándor jugoszláv király 1888-ban született, s 1921-ben lépett trónra. A királyt 1934. október 9-én gyilkolták meg Marseille-ben. Horthynak tehát a jugoszláv királlyal való kapcsolat-felvételre utaló sorai a mohácsi beszéd tekintetében nem relevánsak.
120. Horthy Miklós Hitlernek írt levelét közli Horthy Miklós titkos iratai (1965) Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. Harmadik kiadás. 157. old.
121. Horthy Miklós (1990): Emlékirataim. Európa – História Kiadó, Budapest. 170–171. old.
122. Hory (1987): 221. old.
123. Uo. 222. old.
124. Lásd erre vonatkozóan a 91-es számú jelzetet.
125. Erre vonatkozóan lásd a Hory emlékiratokat sajtó alá rendező és azt jegyzetekkel ellátó Pritz Pál 141. számú jelzetét, Hory emlékiratainak 458. oldalán. Pritz itt idézi a belgrádi német követ 1925. nov. 21-i jelentését, amely szerint Horyt kormánya nem látta el mindig megfelelő és releváns információkkal.
126. Homoród, Erdélyben, a Székelyföldön található település. Kedvelt fürdő- és kirándulóhely, ahol Hory András fiatakorát, és amikor tehette, nyári szabadságát töltötte. 1926. augusztus második felében is itt tartózkodott.
127. Hory (1987): 220. old.
128. A távirat szövegét közli Hornyák (2004): 229. old.; Megjegyzendő, hogy Hory András belgrádi magyar követ emlékirataiban nem tesz említést erről a rendkívül fontos táviratról.
129. A belgrádi osztrák követ és a budapesti német ügyvivő kormányaiknak írt táviratainak részletét közli a Hory emlékiratokat sajtó alá rendező és azt jegyzetekkel ellátó Pritz Pál. (A 146. számú jelzet, Hory emlékiratainak 458. oldalán.)
130. Lásd a 15-ös számú jelzetet.
131. A Magyar Királyi Honvédséget annak főparancsnoka, Janky Kocsárd tábornok, a honvédelmi minisztert pedig helyettese, Algya Papp Sándor altábornagy képviselte.
132. Az 1922–26. évi magyar nemzetgyűlés külügyi bizottságának elnöki tisztét gróf Teleki Pál (1879–1941) töltötte be.
133. Hory (1987): 220. old.
134. Hornyák (2004): 224–225. old.
135. Hory (1987): 227. old.
136. Uo. 226. old.
137. Uo.
138. A két világháború közötti magyar külpolitikára lásd Pritz Pál (1995): Magyar diplomácia a két háború között. (Tanulmányok) Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
139. A nettunói jugoszláv–olasz szerződést, amely rögzítette a Fiume–Sušak határt, 1925. júl. 20-án írták alá. A jugoszláv fél azonban csak 1928-ban ratifikálta.

140. Olaszország és Románia 1926 szeptemberében kötötte meg a barátsági szerződést, míg az olasz–albán egyezményt 1926. november 27-én írták alá a felek.
141. Bethlen lehetséges viszonyulásait a mohácsi beszédhez elemzi Hornyák (2004): 230–232. old.
142. Feljegyzés Walko külügyminiszter és Grandi olasz külügyi államtitkár beszélgetéséről. Genf, 1926. szeptember 13. In: *Iratok az ellenforradalom történetéhez* III. kötet. A bevezető tanulmányt írta és a szerkesztésben közreműködött: Nemes Dezső. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959. 786. old.
143. A magyar külügyi vezetés és benne különösen Khuen-Héderváry Sándor szerepét részletesen elemzi Pritz Pál (1987): *Emlékirat és történelmi valóság Hory András visszaemlékezéseinek tükrében*. Századok, 121. évf. 1987/2–3. szám. 292–297. old.
144. Lásd erre vonatkozóan Pritz Pálnak a Hory emlékiratok II. fejezetének 5. számú jelzetében a 443. oldalon tett megjegyzését.
145. Hory (1987): 131. old.
146. Uo. 221. old.
147. Hervai Szabó Gyöngyvér (2003): *A nemzetközi politika elmélete. I. A külpolitika belső rendszerű forrásai*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 129–133. old.
148. Magyarország és Olaszország Bethlen István miniszterelnök 1927. április eleji római útja során kötötte meg egymással a barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági egyezményt.
149. Horthy (1990): 171–172. old.
150. A magyar–jugoszláv barátsági szerződést csak közel másfél évtizeddel később, 1940. december 12-én kötötték meg Belgrádban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ablonczy Balázs (2005): *Összeesküvés a frank ellen*. In: *Rubicon*, 2005/9. szám.
- Ádám Magda (1989): *A kisantant és Európa 1920–1929*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ádám Magda (1981): *A kisantant 1920–1938*. Budapest.
- Baján Gyula (1922): *Parlamentari almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre*. (Sturm-féle Országgyűlési Almanach) Magyar Távirati Iroda R.-T. „Stádium” Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest.
- Benda Jenő (1926): *Walkó Lajos nyilatkozik*. In: *Pesti Hírlap*, 1926. szeptember 10.
- Eiler Ferenc (2002) *Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Fejérmegyei Hírlap (1926): *augusztus–szeptember*.
- Fejérmegyei Napló (1926): *augusztus–szeptember*.
- Fülöp Mihály–Sipos Péter (1998): *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula Kiadó, Budapest.
- Gergely Jenő–Pritz Pál (2001): *Köztörténet*. In: *A Dunánál. Magyarok a 20. században (1918–2000)* Encyclopaedia Humana Hungarica 09. CD-ROM, Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest.
- Gulyás László (2012a): *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.
- Gulyás László (2011): *A kisantant története*. *Rubicon* 2011/2. szám.
- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Budapest, Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gulyás László (2012b): *Structural Problems Leading to the Dissolution of the First Yugoslav State*. In: *Prague Papers on the History of International Relations*, 2012/2.
- Halmsy Dénes (1983): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Hervai Szabó Gyöngyvér (2003): *A nemzetközi politika elmélete. I. A külpolitika belső rendszerű forrásai*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- Hornyák Árpád (2004): *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék (Novi Sad).

- Hory András (1987): Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Horthy Miklós (1990): Emlékirataim. Európa – História Kiadó, Budapest.
- Horthy Miklós titkos iratai (1965) Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. Harmadik kiadás.
- Iratok az ellenforradalom történetéhez III. kötet. A bevezető tanulmányt írta és a szerkesztésben közreműködött: Nemes Dezső. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Kar-sai Elek. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959.
- Juhász Gyula (1975): Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lengyel László, Vidor Gyula szerk. (1922): Nemzetgyűlési Almanach 1922–1927. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai. Budapest.
- Népszava (1926): augusztus–szeptember.
- Pándi Lajos: Köttes-Európa kronológia 1756–1997. <http://pandi.adatbank.transindex.ro/index.php?action=ev&kat=e&ev=1926>
- Pesti Hírlap (1926): augusztus–szeptember.
- Pesti Napló (1926): augusztus–szeptember.
- Pritz Pál (1990): A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936) Századok, 124. évf. 5–6. szám.
- Pritz Pál (2005): A magyar külügyi szolgálat története az első polgári korszakban (1867–1948) In: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Budapest.
- Pritz Pál (1987): Emlékirat és történelmi valóság Hory András visszaemlékezéseinek tükrében. Századok, 121. évf. 1987/2–3. szám.
- Pritz Pál (1994): Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pritz Pál (1995): Magyar diplomácia a két háború között. (Tanulmányok) Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Ránki György (1984): Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében (1919–1945) In. A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Romsics Ignác (2009): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Osiris Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác (1990): Bethlen István külpolitikája 1921–1931. Századok, 124. évf. 1990/5–6. szám.
- Sallai János (2004): Az államhatárok. In: Változó Világ, Press Publica 58. Budapest.
- Sáringer János (2011): A két világháború közötti magyar külpolitika történetírásunkban. Szeged.
- Szabó László dr. (1926): Barátaink a déli végeken. In. Pesti Napló, 1926. szeptember 5.
- Új Nemzedék (1926): augusztus–szeptember.
- Tökéczky László: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrejötte és működési céljai. In. <http://www.klebsberg.eu/hu/klebsberg-emleke/klebsberg-munkassaga/92-az-orszagos-magyar-gyjtemenyegyetem-ltrejoette-es-mkoedesi-celjai.html>
- Ujváry Gábor (2010): A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Ráció Kiadó, Budapest.
- Vizi László Tamás (2010/a): A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Ágoston. In: Közép-Európai Közlemények, 2010/3. szám. No. 10.
- Vizi László Tamás (2010/b): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak a személyéről. In: Közép-Európai Közlemények, 2010/4. szám. No. 11.
- Zeidler Miklós (2002): Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In. Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest.